آڭ

ژورنالغه يازلو حقى:

بر يلغه . . . ۱۵ صوم.
يارطى يلغه . . . ۸ صوم.
اوچ آيغه . . . ٤ صوم.
ژورنالنڭ هر صانى . ۱۵۰ تين.

چيت مملكت اوچون:

بر يلغه ۲٤ صوم. يارطى يلغه ۱۲ صوم.

ژورنالنڭ اداره‌سى:

قزانده، مه‌سكه‌وسكى اورامده، كتاب نشرياتى شركتى «عصر» مغازينده.

آدريس آلماشدرو حقى ۱ صوم

مراجعت اوچون آدريس: Казань,
Контора журнала "АНГЪ„

حاضرگه آيغه بر چغا طورغان ادبى، فنى، سياسى واجتماعى، رسملى ژورنال.

۱ نچى صان. ۱۹۱۸ نچى يل، غينوار صانى. ۵ نچى يل.

يه‌شلر كيچه‌سى.

مقدمه.

مونه سزگه اوقوچيلر، بر برسينه اوستدن قاراغاندن به‌يله‌نمه‌گان بر رسم.

بو رسم طشقى ياقدن بر جب بلّه‌ن ئُله‌كترلمه‌گان: مونده عادتده‌گيچه. عشق ئه‌له‌مينتى بولماسه‌ده، اصلده اوزن بر حكايه ديب ده ئه‌يتورگه ممكن. لكن بو حكايه بولودن بيگره‌ك يكرمنچى عصر باشنده‌غى تاتار يه‌شلرينڭ «ضيالى» بولورغه هذا بلانا طورغان بر توركه‌ى طورمشندن كيله‌چه‌كده‌گى روما نيستكه تيپلر ياصاو اوچون لاباراتوريا، ماتيريالار، درستن ئه‌يتكاندە بو يازوچينڭ بره‌يه‌وارى، لكن بر فاكتنيگنه يازا طورغان ميه‌وارى بولماينچه ئه‌لله نيچه تورلى فاكتنى برگه جيوب، صغوب، قصوب چغارلغان بر خاطره‌سى... كشى تله‌سه‌نى ئه‌يتسون، بو ايندى «ياشلر كيچه‌سى»...

ع. عزيز.

I.

ئه‌لى بولمه‌لر بوش ايدى.

قارا قوچقلت پيانينو جميله طوتاشنڭ كوڭلينه به‌رلدى، كوزينه چالندى.

اول آنڭ يانينه باروب اوطردى. اول پيانينو آكار ئه‌لله نيشله‌ب بر ئولك تابوتى توسلى كورندى؛ كوبدن آرقلاغان بارماقلرى بلّه‌ن باصقاچ چققان طاوشلرده آكار دنيادن كولگان، طبيعتنڭ كشيلر اوستندن مسقل ايتوب كولگان طاوشى كوك طيولا باشلاديلر.. بلكه مينى ميستيك ديورلر؛ ئه‌يتسه‌لر ئه‌يتسونلر، اما بو اتفاقى آلنغان آككوردلر ئه‌لله نيشله‌ب فاوست او پيراسنده‌غى ميفيستوفيل نڭ دنيادن، انسانيتدن، حقيقتدن كولگان وقتنده‌غى جرى توسلى چغادر ايدى.

جميله طوتاش، جميله طوتاش... مونه سيڭا جميله طوتاش! طوتاش طوتاشنده، لكن اول كوبدن «خانم، آبصتاى، بيكه» ديب بر ئه‌يتلوگه گنه بتون «طوتاش» لقبن آلماشدرور، بتون كوبدن اوتكان، اون يلنڭ ايكى دانه‌سن قابلاغان زمانلرن بيرور ايدى، آلماشدرور ايدى...

آنڭ يه‌شى حاضر اوطوز آلتى اوطوز يدى‌ده ديلر... آنڭ يه‌شلك عمرينڭ چه‌چه‌ك آتقان كوڭلنده صاندوغاچلر صايراغان، موزيقه وگارمونيالى چاقلرينه ايندى اونبيش يللاب اوتوب كيتكان ايدى... اول حاضر آى ياقتيسن‌ده ياراتمى ايمش، آنڭ تونلرنى كموش توسينه بوياغان چاقلرن كوره‌سى كيلمى ايمش...

شاعرلر كوكلرده اوچقانده، بى نهايه فضاده بر برسن قووب ارغتلغان يولدزلرغه مڭ عصرلر بر نرسه توگل، ديلر... لكن جميله‌نڭ كوڭلن حاضر مه‌ڭگيگه ياقن يولدزلر طورمشى بلّه‌ن توگل، ايكى آطنه‌لق حيات اوچون طوغان ماى قوڭغزلرى كوڭلى بلّه‌ن چاغشدرورغه طوغرى كيله. آنڭ عصرى حاضر بيك تيز آغا. مونه اول بو اورنده يولدزلرغه اوخشى، بلكه تيزلكده آلاردن اوزوبده كيته طورغاندر ئه‌لى... آنڭ بيتنده‌گى جيير چقلر كون صاين

بولغان شیکللی یاڭا یارقلر یاصیار، تاکه جمیلەنڭ روحی قاینیەدە ۋولقانلر آتلوب پارلری بیتلرندن بەروب چغالر . . .

ایبو شول، آنڭ کوڭلی حاضر ۋولقان، حتی مین جهنم دیبور ایدم . . .

مونە بواورندە مین اوزمدە چن چن پیسسیمیست، دنیانڭ حقسزلغینە آچو بلەن «اچم» طولغان برشاعرسمەك بولوب کیتەم: آه بیوك کانتراست! طبیعتنڭ بیوك حقسزلغی! دیم. نیچكدە جمیلە طوتاش قە حاضر کوڭلسز، بختسز بر کشیدە، قرق لردن اوزغان بالالی، ایرلی طوغانم جیڭگی، طوذق آپا، آپاق آبصتایلردە سویمچلی، شاد یەشلر توسلی کورنەلر . . .

جمیلەنڭ غروری عیبلی ایکان، نیچون طبیعت آنی بولای یاصاغان؟

چنلابدە آڭار حاضر بتون نرسە کوڭلسز، اول بتون نرسەدن عیب تابا، اول بر کشینی دە یاراتمی، هر نرسە آنی مسقل ایتوب:

— ارری، ارری! کامزولفنڭ جمیلەسی قارت قز، ارری، ارری، اوطروب قالغان... — دیب تورتوب کورسەتکان توسلی بولا.

لکن اول بر کشینی دە یاراتمادی هم یاراتمی دە، اول تاتار عالمندە اوزینە قول برایر طابا آلمی: چونکە هەمەسی‌دە بوش، اشسز، هەمەسی‌دە ئەشەکی کشیلر .

«آنی آڭلامیلر، آڭلی آلمیلر...»

آنی «اوصاللانغان، ایندی، چاپالانغان» دیلر . . .

حاضر اول «کشینڭ اچینە سوت بولوب کرەم، قارا جلان بولوب یاروب چغام» دیب ئەیتەدی . . .

اول بیگرەكدە «زهرلەنگان» ایمش‌دی ایندی، «کشینڭ کوڭلی مینم اوچ توبمدە، مین شوندن بتون کشیلرنڭ سرن، طبیعتلرن اوقیم» دیب ئەیتەدی.

جمیلە هر وقتدە قارا ئەپر کییە ایدی، مین آنی کورگاندە «دائما کیگان قارا کییومی، دنیاغە پروتیست، ئولگان یەشلگینە ماتم — ترااور توگل میکان ؟» دیب اویلی ایدم . . .

طن بولمەگە یاڭغنە خاتونی ئولگان بر «ضیالی» کردی . . . آلدندەغی کوزگیدن کوروب ایکی قولی بلەن موین باون (گالستوك) رەتلەدی . . . طپر طپر باصوب کوركەملەنوب، کوركەملەنوب «طوتاش» بلەن کورشوب «اوخاڅ یوات» ایتەرگە باشلادی . . .

— نیچە آیلر، بلکە یل بولا طورغاندر، جمیلە طوتاش سزنی کورگان یوق . . .

— دا، مین اوبشیستۋادە آز بولام... زانیاتە... آپانڭ بالالری مونە... ئەلی سزنڭدە قزگزنی برکون کوردم، ماتور بالا... مینم مەچمنی‌سویوب ئولە یازدی. بزگە اوینارغە آپا قزی یانینە کیلگان ایدی، بیك یاراتدم... — دیب سویلەگاندە ازۋانوك ایشتلدی...

— قوناقلر کیلە! — دیگان طاوشلر کوتەرلدی .

II

ایشکدن کروگە بر اویون، بر سوینچ حکم سورگانی کورلە ایدی...

— خا، خا، خا...

طاوش بتون زور بولمەنی آلغان ایدی.

— کەجە کەجە — مەکەرجە، کرمە مینم باقچەمە، کرسەڭ مینم باقچەمە...

قول چابو آوازی ایشتلە، شونڭ آرتندانوق:

— گاتاوا...!

— زینب طوتاش، زینب طوتاش...

— یوق، یوق، شرفی، شرفی...

— والله زینب طوتاش...

— نو ایندی!

دیب نازلانوب نەزکچەگنە کیینگان، قوللرن، ئەلله شوندە ایڭ باشینە قدر ئەچكان بر قز، قولندەغی توچی ایسلی مایلی یاولغی بلەن بیتن سورتە قیلانا، چغاسی کیلمی ایدی...

— یوق خانم افندی سز حاضر ریمسکی پاپا!

— یوق مین ریمسکایا ماما!

دیب سویلەشوب قز بلەن یالتراوقلی تویمەلی بر یگت سوزگە کرشدی. یگتم بیك اصل؛ تەبەنەگرەك، اما زیانلی توگل، اوکچەنڭ بیکلگی زور اعانە قیلا آخرسی. لکن بو اعانە بر آز قرق دە قزغن: یگتمنی بیك کورسەتودن بیگرەك، آنی باشقە کشیلرگە قاراغاندە بیگرەك اورنغە باصقان ایتوب کورسەتە. بلا ایکان اول طبیعی تەبەنەكلك! شوڭار کورەدە شول بورونغی رومالیلر: طبیعتنی ایشکدن قوساڭ، تەرەزەدن اوچوب کرور، دیگانلردی! یە، بورونغیلر نرسە ئەیتسەلر ئەیتسونلر، بز موندە فلسفە صاتارغە کیلمەدكلە باصا!

یگتم مینم تەبەنەك بولسەدە مهابت: قصقە موینینە آز کیلشوب قایتارلوب طورا طورغان آق یاقاسی، آ گڤار «آلاپائت» (شاعرلرنکی توسلی ایتدروب) بەیلەگان قارا موین باوی ئەللە نیشلەب یگتنی قوقرآیتوب کورسەتە؛ چنلاب‌دە یگتم بر آز یازغی آتاچبچقنی ایسکەتوشورەایدی...

بو مونە کیچەلردن بر کیچە ایدی؛ بو کیچ گنە توگل «کیچە»؛ بو روسلرنڭ Вечеринка لرینە تقلیدا یاصالغان بر مجلس. تەمەکی توتونی، بولماغان آریستا-کراتلق یاایسەکیلوشمەگان، موداسی‌چقغان دیما کراتلق (۱) بلەن برگە شاعر یا فیلوسوف کوك کورنو، پیسسیمیزمگە بیرلگان توسلی قیلانو، کوز یانلرندەغی جییرچق، چە-چلرنڭ آقلری یا ایسە بیتدەگی بویاولر کورولمەسلك قدرلی یارم یاقتیلق، شاو شو، کیرەکمەگان سوز-بارسی‌دە اوزینڭ بتون شوکتی بلەن حکم سورگاندە، کیەو ازلەو، قز تیکشرو هم ازلەو بتون قوتی بلەن صباجیلی کوك ایسە ایدی...

— مین شوندن کیتدم، کیتسەم بارام...

— نو شوندن؟ شوندن؟

— شوندن مین ئەلی‌اونیۋیرسیتیت فاییەسندە تگی یهودیچگمنی اوچراتام، مین‌دی... — دیب ئەللە نرسە سویلەگان وقتدەایکنچی برکشی کیلوب قزبلەن‌یگتنی آیرادە:

— ئە، ئەللە نرسە سویلەشەلر، بلدم... خیرالنسأغە ئەیتیم! — دیب قوتورتا باشلادی؛ شول وقتدەاوق فاخرە طوتاش، اوزینڭ موینندەغی، اوزن شاقتی‌غنە ماتور ایتوب کورسەتە طورغان میگن کورسەتو اوچونمی، ئەچك موینن بوکرەیتوب، کیلگان یگتگە. قاراب:

— اییو بیت بلدم، خیرالنسأ کریم افندینڭ سیمپا-تیەسی بوغای؟

کریم ئەللە نرسەگە قزاروب کیتدی‌دە:

— نو، نو فاخرە طوتاش، همەسی‌دە یالغان، اسپلیتنە، هیچ، بولشو نیچیۋا!

— ئە نیك آلای بولغاچ قزاراسز؟ — دیب شاقتی‌غنە سوز قزغان ایدی؛ شول آرادە اوزن فیلوسوف کورسە-تورگە طرشا طورغان بر بای بتچە بر مەچینی طوتدی‌دە، جماعتکە قاراب:

— مونە جماعت، مین شوشی پسی‌نڭ مسلمانمی اورصمی ایکانن بلەم... — دیب سوزگە کرشدی. تیرە یاقدە

(۱) اثر ۱۹۱۰ یللردە یازلغان.

کۋالیرسز اوطرا طورغان ایکی قز، بیك عجبلەنگان توسلی بولوب قیلانوب:

— یەگز جاهد افندی، یەگز...

— گاصپادا، مونە اگر بو مەچی «کس، کس» دیگا-نگە کیلسە اورص بولور «پس، پس» دیگانگە کیلسە مسلمان بولور! — دیب زورغنە بولمەنڭ اورتاسینە چقدی؛ یورگاندە آیاغینڭ چالش ایکانن کورسەتمەسکە طرشسەدە، یالغش آتلی آتلی اورتاغە چغوب مەچینی قویدی:

— کس، کس، کس!... پس، پس، پس!.. لکن مەچی ایکیسن‌دە قولاغینە آلمادی، قویرغن کوتەروب بولمەدن چاوب چغوب کیتدی...

خلق کولەشە باشلادی. تگی قزلر:

— ئە، ایکیسینەدە کیلمەدی، مونە بلمەدگز! — دیدیلر.

تگندە میچ یانندە یەش کورنورگە عذابلانوب اوطرا طورغان برکشی، قزلرغە قزق بولسون دیب، بیك قزق سوز ئەیتەم دیب اویلاب:

— مجوس اول مەچی، مجوس، ایکی تورلی‌دە چاقروغە کیلمەگاچ! — دی.

مونی ایشتوب، ئەلی ایرنلرندەگی قزللق کیتمەگان، مییق تیبە باشلاسەدە ایر قیافتی بولماغان بالا اسطودینتلر، آتیستاتنیك هم اورتا مکتب شاکردلری، تگیلەی‌دە هر نرسەدن حضور طاوب کولەرگە طورغاناقلرندن:

— واخ، واخ، واخ! خا، خا، خا! هی، هی، هی! دیب آوزلرن ئەچوب چن اخلاص، چن بر حضور بلەن کولوشە باشلادیلر، قزلردە یگتلرگە قوشولالر، آوزلرن یاولقلر بلەن طوتقان بولوب کولوشەلر ایدی.

مونە بر بولمەدە اوچ کشی اوطرا. بر قزنی «زانیمایت» ایتەلر؛ برسی:

— بیگرەكدە قزق ایندی مونە، توشوب بارام باصقچدن، شالت ایتوب یغلدم کیتدم... تەگەرەب توشەم بیت... ایبدەشم ایۋانوف کیلوب طوتوب آلدی...

تگی قز:

— آی مسکین! سز... - دیب ئەیتە باشلاغان ایدی، ایکنچی یگت قوشوب یبەردی:

— بوزلی ییردە تگی موگزلی حیوان‌دە شولای شووا بیت اول، نسلینە اوخشاغان؛ دارۋین ئەیتکانچە...

برنچی یگت‌دە شوکار سویونوب، قزنی بولماسە اوزم کولوب کولدریم دیب مە:

— خا، خا، خا!.. — ديب ايكى قولن بوطينه چاوب،
اسكه‌ميه‌نڭ آرتينه بتونله‌ى تره‌لوب، اسكه‌ميه‌نى سلكنه سلكنه كوله‌رگه طوتوندى: شول آراده اوزون صوزايغان، اشتاتسكى كييمده، يه‌شكنه، چه‌چلرى كانفيتتى بله‌ن طولغان بر كشى كروب، تگى يگتنڭ آوزينه كانفيتتى سيبدى‌ده:
— ۋيناۋات... مونده سزنڭ يانده كامپانيه ياصارغه ممكنمى؟ — ديب ته‌رته كوك آياقلرن صوزوب اوطردى.
آنڭ اسكه‌ميه‌گه اوطرووى نه‌ق بزنڭ كوك اورطاكشيلرنڭ ييره‌ده‌گى بر طاشقه اوطرووى كوك ايدى. آياغى بر ييرگه صيمى، آنى ئه‌لى بر ييرگه، اسكه‌ميه آستينه طغا. ئه‌لى طشقه چغاراده كشى آياغينه تيگاچ طاغن چيتكه قويا ايدى.
— سز نيچك اويليسز، طوتاش، ۋيچر ياخشى بارا بيت... آنڭ مونه شونسى مهم: خلقنڭ روحى كوته‌رنكى... قارا نيچك كوله‌لر...
تگى ياقدن بر طوقتاوسز كولو آوازى ايشتله ايدى.
— آنده بيت شه‌فييف ايسرك اورص بولا...
طوتاش طوردى‌ده:
— ئه‌يده‌گز چغابز، چنلاب‌ده بيك قزق، قاريق ئه‌لى...
شه‌فييف اوزن كوميك، آرتيست، ضور طالانت ايه‌سى ديب يورى طورغان كشى ايدى. «مونه اول ئه‌لى»، آنڭ فكرنچه، «آتيستاتقه‌غنه بيرمه‌گان، مونه بيرسون ئه‌لى، اوزينڭ بتون طالانتن بتون استعدادن يازوب صالور، ملتكه بر غرورلانورلق نرسه بيرور... بارى شول لعنت توشكان لاطينلر، قهر صوقفان لاگاريفمالرغنه ايرك بيرميلر.» مونه مونده‌ده اول شول استعدادينڭ اوچقونن‌غنه كورسه‌تورگه باشلاغان ايدى... آنڭ فكرنچه بو تورلى تيپلر كورسه‌تو آنڭ اچينه يابشقان بر طبيعى نرسه ايدى؛ تا كه آنى تورته يوده‌ته، «فلان تيب بول، بول» ديب اچندن بر نرسه سويلى ايدى... اول «پوزا كازو» اشله‌مى ايدى. تياترده زاكاز بله‌ن اشله‌رگه كيره‌ك بولغانغه اول آنى ياراتميده ايدى... مونه شه‌فييف، شوندى كيله‌چه‌كده‌گى تياترومزنڭ قوياشى ميدانغه چقفان ايدى... اول چه‌چلرن چوالتقان، كوزن كوصوى‌ياصاغان، آلپان تيله‌ن يورى...
تورلى كشى تورليچه تنقيد قيلالر:
— ئه‌لله‌شه‌فييف‌چنلاب‌ده‌برمرنى توشوروب‌كيلدمى؟
— دوراك...
— زاميچاتلنى...
— آرتيست! — ديلر ايدى...

متفلسف قاموط آياق، بر قز يانينه باروب:
— مونه اول، رشيده طوتاش، چن آرتيست، اصوْل بودنى خودوژنيك! بزنڭ خلقمزده ئه‌لله نى قدر جوهرلر، طالانتلر يوغالالر، مونه بيت شه‌فييفنڭ كوز نده‌گنه نيندى اوطلر بار، سين قارا آنڭ ميميكه‌سينه، استراشنوتيز توسن آلماشدرا، ئه‌ـه اول بيت آرتيست اوچون بيك مهم... — ديب طاغن ئه‌لله نيلر ئه‌يتوب شپرتقنه فلسفه صاتا ايدى، قز يگتنڭ فلسفه‌سينڭ مهملگندن ايسنى‌ده ايسنى ايدى...
شه‌فييف تمام اوزينڭ «اوداچاسينه» چومغان، حتى چن ايسرك سويلى طورغان سوزلرنى‌ده كوچله‌بگنه آوزنده طوتوب قالا ايدى... آخرنده قزلرنڭ بورتنگان جدى ره‌وشده متفلسف يانينه كيلوب اوطردى. چن طالانت‌ايه‌سى كوك بولغان بولوب:
— ناستراينيه ئه‌شه‌كيره‌ك، چقمادى — ديگان بولوب، كوڭل بولغاندورولق ايتوب ايكيله‌نه ايدى.

III

مونه سيگا طاغى بر تيره‌گه جدى كشيلر جيبيولغانلر. مليت، انسانيت، الله، ماتورلق، ياخشيلق، ادبيات، تاريخ، علم طوغريسنده سويليلر...
— مين مونه ادبياتقه شولاى قاريم، اول изображеніе дѣйствительности بولورغه كيره‌ك... اول بر خلقنڭ روحى...
— نو بيت، كانيچنو، آنسى شولاى آنڭ، مين برده آكار بحث‌ايتميم... توقاى‌ده شولاى... ديب سويله‌شه‌طوراچ، ضور نسلدن كيله‌م، مينم بابايلر ئه‌لى خان زماننده وزير بولغانلر — ديب يورى طورغان بر باى بتچه سوزگه كرشدى:
— بزنڭ مونه همه‌بزده شولاى، ئه‌تيم مينم دنيوْنيك ۋاديت ايته، اوسته‌ل اوستينه قويا طورغان كاليندارغه كون صاين يازوب بارا... بزنڭ همه‌بزده اوتكاننى ياراتا، مؤرخلك روحى همه‌بزده ده بار... — ديب سويلى، باشلاغان ايدى، اوْل‌ده خلفه بولغان بر محرر آنڭ سوزن بولدى‌ده:
— ايبو شه‌ب مؤرخ! مونه مين بولارغه كون صاين اوْليره‌ك قزلرينه مسلمان صاباغى اوقوتورغه يورى ايدم... درس قارتنڭ يازو بولمه‌سنده بولا ايدى. بر وقت مين ئه‌لله ايرته كيلدم، ئه‌لله ايغدى شونده قزم تيزچه‌مادى، كوته‌رگه

طوری کیلدی. اش یوقلقدن مین ئەلیگی کالیندارنی آقتارا باشلادم... کشی یازوون قاراو یاخشیدە توگل ایتندی، آلایدە برسن اوقوغانم خاطرمدە. عموما شوندی موضوعدەغی نرسەلر یازلغان ایدی: «بوکون احمدجان آبزی: اسپانیەغە قارشی عربلرنڭ شیحی دولت دیگان کشی صوغش باشلاغان، دیدی. دوماغە صایلاولر بولدی دیدیلر، مین اولگوره آلمادم، آشقە باروب صوگا قالدم... صولینڭ بهاسی توشوب کیتدی، بازاردە اوطوز تین بولدی. طوری آطنی کوچر احمدی چیستار تماغان، قولاغن بورا یازدم؛ گیمارویم یاگادن قوتلەنوب، دوخترغە باروب رەسسیب بلەن دارو آلدم...» دیگان. مونە سیگا شەب مؤرخ...

بای بتچە قزاردیدە:

— نو بیت، نیچكدە... — دیدی.

جدی سوزلر یاگادن باشلاندیلر...

قاراگغیغنە بربولمەگە برقز بلەن بر یگت کرگانلر، آلارنی یارقدن ایکی قز قاریلر؛ شولارنڭ برسی:

— آیغنە یتمی، گیتارەغنە یتمی... ئەبەو قولندە ماندالیناسیدە بار: سیرینادا جرلارغە حاضرلەنە مەللە یوغیسام؟ — دی.

قز بلە یگت نرسە سویلەشەلر ایدی؟

یـگت:

— مین بایا سزگە فلیرت بیرگان ایدم، آگار سز جواب بیرمەدگز، چنلابدە زکیە طوتاش، ئەیتوگز ئەلی، نیچك اویلیسز، سویو بارمی، چن سویو؟

قز:

— کانیچنو بار... چن سویو تەنگە بولماسقە کیرەك، دوستلق، دروژبا، سیمپاتیە! مونە سویو.

— نودا، درست... مین شوندی سویونی ئەیتەم: مونە کیچلردە دیم، آی یاقیتلرندە بر سویە طورغان کشی بلەن یورووی دیم، اچگدەگی سرلرنی تیشوب، راحتلانوب، بوشانوب قالو دیم... آە، طوتاش، سزنڭ قوللرگز بیك طوگغان، سزنڭ یورەكدە اوط یوق آخری...

— نیك یورەكدەگی اوط قولغە چغامنی؟ یەگز ایندی، آباو قصماگز اول حەتلی... آورتا...

ایشكدن برەو کرە:

— یەگز ایندی، موندە تیرلەب پشلداشوب اوطرماگز... عمومی اویونغە قاتوشگز. اورامدە قولطقلاشوب یوروسز، آی یاقتیسیدە بیك شەب؛ قارا آی طوب طولی، بتون باقچەنی کموشکە ئەورلدرگان...

قـز:

— نو سین، مین آگلامیم بو سوزنی! نیندی سزدە آگلاولر... فو، آزیاتچینە!...

بتەدی.

ع. عزیز.

سازمـە.

شعر.

یەملی سازم؛ موگلی سازم... مین صزیم، — سین یاگغرا:
کوکرەسن کوك؛ تترەسن توك... باردە قالسون طاگغنە!
موڭ یورەكصزسون؛ اچ اوزسون-یازغی طاشقندای طاشوب،
کوگلم اوچسون؛ کوكگە چقسون موڭ اچندە قاتناشوب.
کورسن اول؛ نور دینگزندە جن، پەریلر جرلاشن...
کولسون — اول؛ کورسندە آچ — یەمسز کشیلر دنیاسن!

یورسون آندە، — یوزسن آلغە... تیك توبەنگە توشمەسن،
یەملی یولدە... مەنگی توردە ایزگی گوللر چوبلەسن!
یەملی سازم؛ موگلی سازم... مین صزیم، سین یاگغرا:
کوکرەسن کوك؛ تترەسن توك... باردە قالسون طاگغنە!

ن. ایسەنبەت.

كوزگى حكايه.

حكايه.

دوقتور حسين اكرمف پار آتده بارا؛ كوز آلدنده اوچسز قريسز بوشاب قالغان قرلر جه‌يلوب ياتالر، كوزگى آچى جيل طولقن طولقن صوُرى بولوطلرنى كوك بوينچه قوالى ايدى. آرا تيره آغاچلقار اوچرى، يافراقلرى صارغايا باشلاغان آغاچلر باشلرن سلكوب جيلگه صغلالر، گويا كه صالقون جيلدن امان صوريلر ايدى. صارغايغان اورلغان باصولر، ياگغردن قارالغان طاقر باصولر، يه‌ميه‌شل اوجم باصولرى برسى آرتلى برسى دوقتورنڭ كوز آلدندن اوته‌لر، لكن بو بر توسلى، اچ پوشرغچ كارتينالر آنڭ كوگلينه تأثير ايتميلر، چونكه اول ايندى كوبدن يه‌شلك زمانن اوزدرغان، دنياغه طويغو آرقلى قاراونى اونوتقان ايدى. حتى كير يسنچه بو كوگلسز منظره، شوشيلاى صووقدن بوُرشوب بوش قرلر بوينچه آطده بارو آگار حضور طويلا؛ پچه‌ن صالغان طرانتاسده بارا بارا اول قالغوب يوقومسراب‌ده آلا ايدى. دوقتور حسين نڭ اونيوُيرسيتيت بترگانينه ايندى اونبيش يلدن آرتق اوزغان، عمومى ياوروپا صوغشينڭ فلاكتلرى، ايكنچى روسيه اختلالى، آنڭ قوط اوچقچ نتيجه‌لرى آنڭ باشنده تاريخى بر خاطره شيكللى‌گنه بولوب قالغانلر ايدى. اول اوزينڭ عمرنده يه‌شلك وقتينڭ پيسسيميزمن‌ده، بيوك خياللرنى، اول خياللرنڭ جيمرلوون‌ده باشندن اوزدرغان، قزو يوره‌ك بله‌ن اجتماعى اشلرگه‌ده قاتناشقان، ئه‌لله نيچه مرتبه دنيادن، طورمش‌دن طويوب، ئه‌لله نيچه قابات اوزنده بولوب اوتكان بيوك روح كوته‌رنكيلكلرن ده عمرينڭ آرت ياغنده قالدرغان ايدى. حاضر اول دنياده عقلغه طايانوبقنه ساده‌گنه طورورغه اويره‌نگان، طولقنلى، داوللى قاينار حسلر آرتق آنڭ روحن بيله‌ميلر؛ اول اوزينڭ طورمش تجربه‌سى بله‌ن دنياده‌غى احوالنڭ انسانلر تله‌وى بوينچه‌غنه اوزگه‌رميچى، اوزينڭ آقرن آغشى بله‌ن بيك آقرتنغنه اوزگه‌ره بارغانن بلگانگه، هر وقت آشقنورغه، قزو قانليلق بله‌ن تز‌رلى املرگه ايمان ايتوب شولارنى بولدرو يولنده فداكارلقلر كورسه‌تورگه حاضر بولغان يه‌شلرگه هم يه‌ش طبيعتلى آدملرگه بر تورلى قارتلقغه مخصوص طنچلق بله‌ن، اوستدنگنه، تنقيد كوزلگى آرقليغنه قارارغه اوزن كونكدرگان ايدى. شول طورمش آنى تماما قناعتله‌ندرمه‌سه‌ده، آرتق آورده طويلمى ايدى. آنڭ طورمشى‌ده زمانلر آغشى شيكللى طن هم آقرن آغشى بله‌ن آغا ايدى كه، آنڭ قرق بيش يه‌شى، چال كره باشلاغان صاقالى شول طورمشى بله‌ن گارمونيا ياصيلر ايدى.

آنڭ حاضر بارا طورغان ييرلرى باشقرد ايلى نڭ قرلرى ايدى. اول دوقتور بولغاندن بيرلى روسيه‌نڭ تورلى طرفلرنده چايقالغان، هيچ بر ييرده اوزاق وقتقه قرار طاوب توبله‌نه آلماغان، اوزينه طنچ بر اويا ياصى آلماغان، طورمش آنى ايركلى ايركسز كوبره‌ك كوچمه‌لك حالنده يه‌شه‌رگه مجبور ايته ايدى. اول ايندى شول طورمشقه اويره‌نوب‌ده بتكان، حتى شول برياقدن برياقغه كوچوب يوروب، طورا طورغان اورنن ياگادن ياگاغه اوزگه‌رته طورو آنڭ روحينه سڭگان، طبيعتينه اورنلاشقان بولغانغه، اول شول بدوى - كوچمه طورمش نڭ ته‌مينه‌ده بيرلوب كيتكان: سياحت، ياگا تأثرات آنڭ جانينه طنچلق بيره، آرغانلغينه دارو بولا ايدى.

حاضر اول باشقردستاننڭ بر اويه‌ز محلى اداره‌سى طرفندن چاقرلغان، شونده بارشى ايدى. محلى اداره‌نڭ رئيسى رستم بك اسلامغلف بو وقتده اوزينڭ اوطارى «آق بوز آط»ده بولغانغه تيمر يول بله‌ن اويه‌ز قالاسينه كيلوب توشكاندن صوڭ، الك آنڭ بله‌ن كورشوب سويله‌شو لازم طابلغانغه، آط ياللاب طوب طورى شونده كيتكان ايدى. «آق بوز آط» تيمر يولندن ٣٠ ـ ٤٠ چاقرم اچده‌ره‌ك بولغانغه اول كون ياقتيسنده آنده باروب يته آلمادى.

سيننه‌برنڭ باشى، تونلر قاراڭغى ايدى. كيچ بولو بله‌ن جيل طوقتاب كوك آيازدى. قاراڭغى كوكده حسابسز يولدزلر، قارا خه‌تنه اوستينه سيبلگان جوهرلر شيكللى يانالر، كوزگيچه آرتق قوتلى يالتريلر، عظمتلى، مهابت طنطنه‌لى بر منظره تشكيل ايته‌لر ايدى. بومنظره دوقتور

حسين نك قارت كوكلن‌ده سحرله‌دی، صاف صالقن هوا آنك يوقوسن قاچردی، شوشی مهابت طنلق، مگلرچه يولدزلرنك صالقن ياقتيلغی تأثيری آستنده آنك جانينه، صوكغی زمانلرده آكار بيك سيره‌ك كيله طورغان شعری حالة روحيه ايندی.

يه‌مشك، ضور گه‌وده‌لی تيپته‌ر، آكار طابا ئه‌يله‌نوب:

— ئه‌نه، مورزا، «آق بوز آط»قه يته‌مز - ديدی.

آلده اوطلر يلتراب كورنه ايدی. دوقتور اوط قابزوب ساعتن قارادی. ساعت طوغز ايدی. يه‌مشك آطلرنی قودی. قنغراولر جيتزره‌ك شالتری باشلاديلر. بر آزدن آطلر ايكی ياغينه ضور قاين آغاچلری تزلگان طوری يولغه كرديلر. تونك قاراكغيلغنده قاينلر آغاروب كورنه‌لر ايدی. بر يولی برنيچه ات ئورگان آواز ايشتلدی. برقاتلی ضورغنه آغاچ ئوی آلدينه كيلوب طوقتاديلر. برنيچه ات آلارنی بيك غيرتله‌نوب ئوروب قارشيلاديلر. ئوينك ايشگی چلدی. ئويدن يوگروب چقغان بودره‌جونلی آق ات ده آچی طاوش بله‌ن له‌ك - له‌ك ايتوب باصقچ باشندن ئوره باشلادی. آنك آرتندن چقغان جوان طاوشلی اير كشی اتلرگه آچولانوب قچقردی. آلار تله‌ر تله‌مه‌سكنه طاوشلرن باصا توشديلر. دوقتورنك آربادن توشوب برآز آبترابراق طورغانن كورگاچ اول:

— رحيم ايتگز! آلار تيميلر - قورقماگز! - ديدی. قوناق اوزينك اسمن فاميليه‌سن آتاب كورشدی. خوجه كوله‌چ يوز بله‌ن آنك قولن قصوب:

— آ، بله‌م، بله‌م! Очень пріятно! رحيم ايتگز! اسلامغلف - ديه‌ی.

ئويگه كرديلر. ئوينك جليلغی، پوخته هم جيناقلغی بله‌ن برابر جهازينك ساده لكن كباری بولووی، آنك اوستينه طاغی اوسته‌ل اوستنده صاماوار اوطروی، توشه‌مه‌گی لامپانك ياقتيلغی دوقتورنك كوكلينه افراط ياغملی طويلدی؛ اول اوزن كون بويی قزو چولده باروب ده صالقنچه، كوله‌گه‌لی خرمه اورمانينه كيلوب كرگان عرب شيكللی حس ايتدی. اسلامغلف دوقتورغه يومشاق ديوانغه اوطررغه تقديم ايته ايته بيك كوبدنگی طانشينه ئه‌يتكان توسلی ايتوب:

— بيك آزغنه يامانلاب يوريسز ايكان، حسين افندی: بز ئه‌لی مونه ياكا چه‌ی اچوب بتررگه‌گنه طورادر ايدك. آندی وقتده بزنك عاليه شولای ديب ئه‌يته. مينم خاتون بيت سزنك ياقنقی. سزده، ايشتووم درست بولسه، قزان كشيسی بوغای؟ - ديدی.

— ايی... يوق... مين اوقوون قزانده اوقودم. لكن مينم حاضر وطنم يوق. مين قايده طوری كيلسه شونده طورام. روسيه‌ده مينم بولماغان توشم بيك آزدر... سز، رستم بك افندی، زنهار ايندی مينی عفو ايتگز: سزنی بولای توناه كيلوب بورچودم. بولای صوكغه قالاسمنی بلسه‌م ايرته‌گه كيلگان بولور ايدم. مينم يوموشم، اوزگزگه معلوم، بيك كچكنه‌گنه...

— يوق، يوق، الله صاقلاسون! سز نی سويليسز! كيلگان قوناقغه هر وقت بز شاد. كوندزمی، تونله‌می - باری بر، كيلوچيگه بزنك ايشك آچق. غيب قوناق - خدای قوناغی ديلر بيت. سز извиняться ايتولرگزنی قويوب طورگز؛ يول كيلوب طوكغانسزدر، مين صاماوارنی ياكارتدريم ئه‌لی، سزنك يه‌مشك نی ده طويدورسونلر... - ديب سويله‌نه سويله‌نه رستم افندی ايشكدن چغوب كيتدی. ايكنچی بولمه‌دن آنك «عاليه، قارا ئه‌لی!» ديگان طاوشی ايشتلدی.

بو قوناقچللق ديگزنده حسين افندی تمام اردی. آقرن آقرن اوزن اوز ئوينده كوك حس ايته باشلادی. رستم بك اسلامغلف شول زمانده روسيه‌ده بايتاق اوچری طورغان ييرسز يير خوجه‌لرندن ايدی. يعنی آنك يكرمی-اوطز ديسه‌تينه‌گنه ييری بار. ييرگه بايلق ياغندن اول تيره يونده‌گی آول خلقندن كوب آيرلمی ايدی. لكن اول اوزينك ايبده‌شلری-«ييرسز آلپاوتلر» شيكللی فقيرلككه، زبونلككه توشمه‌گان؛ ايسكيدن گورله‌ب طورغان اوطارنده‌ده طورمش سونمه‌گان، باشقه بيك كوب اوطارلر شيكللی اول فناغه يوز طوتماغان ايدی. چونكه بختينه قارشی اسلامغلفلرنك بايلغی الوكده‌نوك ييرده‌گنه بولوب كيلمه‌گانگه ييرلرنك آلنووی آنك مادی طورمشينه آز تأثير ايتكان ايدی.

اسلامغلف ميرزا ايدی، هم بيك ايسكی، مشهور ميرزالر نسلندن ايدی. اول بتون عمرن جماعت خدمتينه صرف ايتكان، ديموكراتلق ايدييالرينك طورمشقه تطبيق قيلنووينه عمری بويی خدمت ايتوب اوزدرغان «ديموكرات - ميرزا» ايدی. لكن آنك چن ميرزا ايكانلگن يوزينه بر مرتبه قاراغاچده بلورگه ممكن؛ صاقال - ميغن قرغان يوزنده نينديدر خواصلق - آريستاكراتلق بلنوب

طورا، یوزینڭ نفیس هم نچکه صزقلری اوزلرندن اوزلری «مونه مین آق سویه‌ك. مینم قانم عادی کشیلر قانینه باشقه!» دیب ئه‌یتوب طورالر ایدی. میرزالرنڭ یوزلرنده ئه‌لله نیندی خصوصی میرزالق علامتینڭ بولووی، آلارنڭ یوزلری بله‌ن باشقه خلق آراسنده خصوصا قزان تاتارلری آراسنده بام باشقه بر تیپ بولوب آیرلوب طورولری الوکده‌نوك آنڭ دقتن جلب ایته ایدی. رستم بك میرزاده شول تیپده بولغانغه حسین افندینڭ فکری بر نیچه مینوتقه شوشی مسئله‌گه طوقتالدی. آنڭ فکرنچه، بورونغی بلغارلرنی هم باشقه تورك اروغلرن آسیادن تاتارلر کیلوب استلاء قیلغاچ آلار جیگوچیلر صفتی بله‌ن حاکملر صنفن تشکیل ایتکانلر؛ آریستاکراتیا — خانلر، بیکلر، میرزالر صنفی شول مانغول — تاتارلردن بولغان؛ آلار جیگلگان محکوم خلقلرنی اوزلرندن توبه‌ن حسابلاغانغه آ`ر بله‌ن نکاح آرقلی‌ده بیك آز قاتوشقانلر؛ شونلقدن آلارنڭ توسلرنده مانغول قیافتی آرتغراق صاقلانغان؛ نسلدن نسلگه بایلقده، راحتده یه‌شه‌و آلارنڭ طبیعتلرن نه‌زکله شدرگان شیکللی، یوزلرینه‌ده بر قدر نچکه‌لك بیرگان؛ خواص صنفن تشکیل ایتکانگه، مدنیت باشقه صنفلرغه قاراغانده الوکده‌نوك آلار آراسنده آرتغراق طارالغان بولغان؛ شولای ایتوب «ضیالیلق» آلارنڭ قانینه سگوب، نسلدن نسلگه کوچه کوچه ضیالیلق صفتی توسلرینه ئوك کرگان؛ شول ره‌وشچه حاضرگی «میرزا» تیپی کیلوب چقغان ایدی.

دوقتور حسین بو فکرلرنی باشندن کیچرورگه اولگورمه‌دی، آصراو قز کروب صاماوارنی یاکار تورغه آلوب چقدی؛ ایکنچیسی چه‌ی یانن ره‌تله‌رگه طوتوندی. اول آراده بولمادی، خاتونن، قزن ایه‌رتوب میرزا اوزی‌ده کیری ئه‌یاله‌نوب کردی. اول آلارنی دوقتور بله‌ن طانشدردی. خاتونی اوطوز بیش یه‌شر چاماسنده، قصقه غنه بویلی، طولیغنه خاتون ایدی. توسینه قاراغانده قارت کورنمی، لکن کاسمیتیکا استعمال ایتکانی سیزلوب طورا ایدی. حسین افندی بوخاتوننی کوروگه ئه‌لله نرسه ایسینه توشکان شیکللی بولدی. بو یوزنی، بو صارغلت چه‌چنی، بو زه‌نگه‌رده توگل — صوری‌ده توگل کوزنی قایچاندر، بیك کوبدن کورگان توسلی طویلدی. آنڭ طاوشی دوقتورنڭ کوڭلنده آرتق شبهه قالدرمادی: آنڭ کوز خاطره‌سی بیك آرتق قوتلی بولماسه‌ده، قولاق خاطره‌سی یاخشی بولغانغه، بر ایشتکان طاوشن اول هیچ اونوتمی ایدی. شولارغه ئه‌لله قایدن سیکروب چغوب «عالیه» دیگان اسم‌ده قاتوشدی. ئه، ایبی... اول بو اسمنی کوبدن توگلگنه میرزا آوزندن ایشتکان ایدی. آندن صوڭ آنڭ «مینم خاتون بیت سزنڭ یاقنقی» دیگان جمله‌سی یوده‌توب باشنده ئه‌یله‌نورگه طوتوندی. دوقتور اچندن:

« — ایبی، ایبی، شبهه یوق، بو شول. بو عالیه — شول عالیه» دیب اویلادی.

بو دوقتورنڭ یه‌شلك خاطره‌لرینڭ ایڭ آخماقلرندن برسی ایدی. کوبدنگی، اونوتلوب بتکان، یللرنڭ آورلغی، تأثراتنڭ کوبلگی هم چوارلغی آستنده کوملوب قالغان بر خاطره، استودینتلق زمانینڭ خاطره‌سی ایدی. قزان تیره‌سنده‌گی داچه‌لرنڭ برسنده دنیاده بولغان رومانلرنڭ ایڭ آخماغی بولوب اوزغان، طورمشده اوینالا طورغان عشقی کامیدیالرنڭ عقلغه صیماسلغی اوینالغان ایدی. عالیه اسملی توسسزگنه، یه‌مسزگنه، عادیگنه بر تاتار قزی مونی، استودینت حسیننی، تدریجی صوره‌تده اوزینڭ عشقی بله‌ن یوده‌تکان، تمام مسلط بولغان، لکن عالیه‌نڭ محبتی قزولانغان صاین مونڭ آڭار قارشی صالقونلغی آرتا بارغانغه، آخر الامر مناسبت استودینت حسین‌نڭ بو غیرتلی قزدن ایڭ خورلقلی ره‌وشده قاچووی بله‌ن تمام بولغان ایدی. بو «رومان»نڭ طرناق تیرله‌تکچ تفصیلاتن، خصوصا اوزینڭ برقزنڭ محبتندن قوتلور اوچون خور حقیر صوره‌تده داچه‌دن قاچوب کیتوون باشندن کیچرگانده دنیاده کوبنی کورگان، قارتایا باشلاغان دوقتور حسین اون سیگز یه‌شلك یکت شیکللی قزاردی. عالیه‌نڭ مونی طانیماغانلغی کورنوب طورا؛ دوقتور اوچون ایسه بو بیك ضور شادلق ایدی. اول آقرن آقرن بو قزقلی حالتکه ایپه‌له‌شوب «عالیه خانم» بله‌ن سوزگه‌ده کرشدی. چنلاب ئه‌یتکانده استودینت حسین بله‌ن حاضرگی طاوشالغان چال صاقاللی دوقتور آراسنده نی قدر آیرما بولسه، الوکیگی جوله‌ر، جیلبزه‌ك تاتار قزی عالیه بله‌ن بووقارلی، اوزن بیك کبارانه طوتا بله طورغان، یتوب کیلگان بالالر آناسی بولغان میرزا خاتونی «عالیه خانم» آراسنده آیرما آندن‌ده زورراق ایدی.

دوقتور حسین چه‌ی یاننده اوطرغان حالده، صو خاریغه مانوب قزدرغان ته‌ملی چبی ژارکوین آشی آشی، تقدیرنڭ کشیلر بله‌ن بعضا نیچك شایارووی، دنیانڭ قای

بر آدملرنی نی رەوشدە طانیماسلق حالگە کیتروب اوزگەرتووی حقندە اویلی، حتی وقت وقت قارشندە اوطرغان سیمز، وقارلی خاتوننڭ «تگی» عالیە بولووینە اشانمیدە باشلی؛ لکن حقیقت کوز آلدندە، اشانماسقە ممکن توگل ایدی.

میرزا هم عالیە حسین نی برطوقتاوسز قصطیلر ایدی. آلار اوستەل یانندە دورتەو ایدیلر: میرزا، عالیە، قزلری هم حسین. عالیە قزینە:

— گوهر، طوز صاوتن آلوب بیر ئەلی — دیدی.

حسین گوهرگە دقت بلەنرەك قارادی. اون دورت - اونبیش یەشلك قارا طوتلی گوهر عجب سویکملی قز ایدی. بر آز مانغول قیافتلیرەك بولسەدە، اوزونچە یوزینڭ نەزك صزقلری، تیریسینڭ نفیسلگی، خصوصا کوز قاراشی آگار ئەللە نیندی آیرم ماتورلق وملایملك بیرەلر ایدی. دوقتور آنی گوزەل یاپون قزینە اوشاتدی. چنلابدە بو یەش اوسمر قز بر بر داهی یاپون رسامینڭ کارتیناسندن سیکروب توشکان تەسلی طوبلا ایدی.

برسی اون، برسی سیگز یەشلر چاماسندە ایکی ایر بالا کروب آتا آنالرن اوبوب چغوب کیتدیلر. عالیە آلارغە:

— یاتاسزمی بالالر؟ یاتگز، یات؛ بیك وقت — دیدی. حسین افندی سوزسزگنە اوطرغان گوهرگە قاری، «نیندی سویکملی قز بو، گوهر» دیب اویلی ایدی.

چەی اچلوب بتدی. عالیەدە قوناق بلەن کورشوب چغوب کیتدی. رستم بك افندی دوقتورنی اوزینڭ یازو بولمەسینە آلوب کروب، ایکیسیدە یومشاق کریسلالرغە اوطردیلر. میرزا قوناغینە سیگارا تقدیم ایتوب اوزینڭ آنی مخصوص گیرمانیادن کیترتکانلگن سویلەدی. توتون اچینە کوملگان حالدە اول دوقتوردن:

— سز صوڭ ئەلی، حسین افندی، سیمیاگزنی قایدە قالدردگز؟ — دیب صورادی. دوقتور:

— مینم سیمیام یوق، رستم‌بك افندی، مین یاپا یالغز کشی — دیب جواب بیردی.

— ئە، آلای ایکان... مین سزنی جماعتلی کشیدر دیب بلگان ایدم — دیدی میرزا.

آلار سوزنی جدی یاقغە بوروب، اش طوریسندە سویلەرگە طوتوندیلر. ساعت برنچی کیتدی. آلار هامان ئەلی سویلەشەلر ایدی.

ایکنچی کوننی ایرتە بلەن دوقتور کیتەرگە ئەزرلەندی. ئوی آلدینە آطلر کیلگانلر، خوجەلردە بتون عائلەلری بلەن مونی اوزاتورغە تیراسقە چقغانلر ایدی. کون جیلسز، قویاشلی، کوزگیچە افراط یاقتی، کوکدە نەق یاز کوندەگی توسلی اۇیۇر — اۇیۇر آق بولوطلر یوزەلر ایدی. صالقون، خوش ایسلی شراب شیکللی کوزگی هوا دوقتورنڭ بورنن قطقلاب، کوکرەکلرن راحتلەندروب یبەردی.

دوقتور میرزا بلەن بیك صمیمی رەوشدە کورشدیلر. یورط خوجەسی آندن اوزندە یشرەك قوناق بولوون اوتندی.

— بردە طارتنمیچی، اوز یورطگزغە کیلگان کبك ایتوب کیلوگز! — دیدی. دوقتور تشکر ایتدی.

«آ، البتە اول کیلەچك! کیلمیمی صوڭ! یاڭا وطنندە شوندی قوناقچل بریورط هم شوندی سویکملی طانشلری بولووی آنڭ اوچون ضور غنیمت البتە!»

مونە آطلر قوزغالدی. قڭغراو شالترادی. اتلر ئورورگە طوتوندیلر. آرتدن رستم‌بك میرزانڭ:

Трезоръ, Лохмачъ, назадъ! Я васъ!.. — دیگان طاوشی ایشتلوب قالدی.

یولنڭ ایکی یاغندەغی قارت قاینلر قویاش یاقتیسندە اوزلرینڭ آقلقلری بلەن کوزلرنی چاغلدرالر، ییر اوستون قابلاغان آلتون توسلی یافراقلر، آط آیاغی آستندە قشتردیلر ایدی. دوقتور حسین آطدە بارا بارا «یاپون گوزەلی» گوهر طوریسندە اویلی؛ اچندن اوز اوزینە: «اگردە بو قز بر بیشکنە یەش ضور بولسە، هم مین دە آز دیگاندە اون یەش یەشرەك بولسام، شیکسز مین آگار عاشق بولغان بولور ایدم»دی ایدی.

بتدی.

ع. رحیم.

بارماقلر.

صوغش حالندن بر لوحه.

.I

رحیم اوگی بالا، دنیانڭ تورلی قاتیلقلرن کورگان موڭای... کوڭلی کوبه‌لەك اوچقانغه‌ده قوزغالا، اویغه باتاده یه‌ش توگه باشلی...

رحیمنڭ اوزینه کوره شغلیده بار، اشده کوب اشلی، آندی وقتلرده عمریده طنچ اوته. لکن گل اشکنه اشله‌ب طوروب بولمی بیت. بیك یش بولماسه‌ده تیك اوطراسڭ. یه‌شلر مجلسی بولا، آنده بارلا؛ آنده تورلی موڭلی کویلر جرلاناده، اوینالاده...

تیك اوطرغان وقتده رحیمنڭ ایسینه تاریخنڭ قاراڭغی په‌رده‌لری‌ده توشه‌لر، اوزینڭ قاراڭغی کونلرنده اویلی، بوته‌ن کوڭلسز نرسه‌لرده ایسکه توشه‌لر، باشقه موڭ کیله، یوره‌ك سیکره باشلی، طنچ کوڭللی بالا اوزگه‌ره:

قایغیلی وقتلرده بر اوزون کوی جرلاب یبه‌رسه‌ڭ، یایسه بر ماتور ملی کوی اوینا‌سه‌ڭ کوڭل آچلا، جانغه یڭلره‌ك بولا، طاوشی ماتور بولسه رحیم‌ده جرلار ایدی، اوینی بلسه اوینار ایدی، لکن نیشله‌سن: برسیده اول دیگانچه توگل...

قای بر کشیلر بار؛ جر بله‌ن اوینغه اهمیت بیرمیلر، کوڭللری بوز شیکللی طوڭغان بولا، لکن رحیم آلای توگل، آنڭ دنیاده ایڭ یاراتقان نرسه‌سی اوین بله‌ن جر، اگرده آڭار: جرلاغانده‌جلارلق ایتوب بر کوی اویره‌تیمی؟ ئه‌لله یوزصوم آقچه بیریممی؟» دیسه‌لر، اول البته اویلا‌نوبده طورمیچه: «کوی اویره‌ت!» دییور ایدی...

طبیعتنڭ تله‌گاننڭ کیریسن بیره طورغان هرکمگه بیلگیلی بر عادتی بار، اول رحیمگه‌ده شول قاعده‌سی بوینچه حکم قیلغان: اوین بله‌ن جرغه دنیا قدرلی‌ده‌رد بیروب‌ده اویره‌نورگه یول قالدرماغان، جرلار ایدی طاوشی بیك یه‌مسز، اوینار ایدی اویره‌نورگه بر تورلی‌ده یول طابا آلمی...

.II

رحیم طاوشی یه‌مسز بولسه‌ده جرلارغه کوب طرشوب، کوب کوچ ئه‌رەم ایتوب قاراغان، بولدرا آلماسلغن بلوب امیدسزله‌نگان، قول سلکگان ایدی، لکن شولایده گارمون اوینارغه اویره‌نودن امیدن ئوزمی؛ نیچکده بولسه بر اویره‌نورمن، وچودگه چغارورمن،دی ایدی، هم بر وقتن طوری کیتروب، بار طابقانن شوڭار طوتوب اویره‌نه‌ده باشلادی...

رحیمنڭ اشی آلغه باردی، کوب محنت، کوب مصارف صوڭنده تله‌گینه موفق بولدی: اول ایندی طاش کوڭللرنی ارتورلك، کیبکان کوزلردن یه‌ش آغزورلق اوستا بر گارمونچی ایدی. موڭایغان وقتلرنده اوینی، دنیادن اونوتولا، جلی، جلاتا ایدی...

.III

کون آرتندن تون کیله، وقت اوته‌گنه بارا، اون دورتنچی یلنڭ بختسز کوزیده کیلوب یتدی، رحیم ریکروت ایدی. آنی صالداتقه آلدیلر، «ایرته‌گه کیته‌سی» دیگان کوننی اول بیك اوزاق اوینادی. جلادی‌ده گارمونن یاولقغه توروب صاندقغه بیکله‌دی. کیته‌ر وقت یتکاچ آچوب طاغی بر مرتبه قارادی‌ده:

— مینم ئولگان خبرمنی ایشتمیچه گارمونمه تیمه‌گز! — دیب ایسه‌نله‌شوب چغوب کیتدی.

صوغشنڭ بیك قزو وقتی، صالداتقه آلنغانلرنی ایکی‌گنه آی اویره‌توب پازیتسیه‌گه یبه‌ره طورالر ایدی. رحیم‌ده کازارماده کوب یاتا آلمادی، آنی‌ده صوغشقه تیز ایلتوب کرتدیلر.

رحیم صوغش میدانندە آکوپده برەر آی طورمادی، آنڭ اوڭ قولینه پولی تیەوب، اوچ بارماغن اوزوب آلوبده کیتدی... اول ئویده‌گیلرگه خط یازدروب مونی بلدردی. رحیمنڭ قولی غنه جراحتله‌نووینه اویده‌گیلر سویندیلر، رحیم اوزی‌ده باشینڭ صاو قالووینه شادلاندی...

.VI

مجروح بولغان کوننوك کیچ بله‌ن رحیمنی لازاریتکه یبه‌ردیلر. اول «.....» شهرینڭ بر لازاریتینه طوغری کیلدی.

بەیرەم کونی ایدی. لازاریتـکە گارمون کیتردیلر، لـکن رحیم مونی بلمەدی؛ اول یوقلی ایدی.

گارمونی اوّلی روسلر چقرداتدیلر، آندن صوڭ بر مسلمان آلوب اویناب یبەردی. رحیم توش کورە: آولندە صوغشقە کیتەرگە حاضرلەنە ایدی، شول وقتدە بر ایبدەشی گارمون اویناب آنڭ یانینە کردی، اول شوڭار موڭلانوب جلادی...

رحیم کینەت اویانوب کیتدی؛ آنڭ کوزلری لازاریتدە گارمون اویناوچی مسلمانغە توشدی. رحیم تمام اونوتلوب کیتدی، اوز اوزن ئویندە کبـی حس ایتە باشلادی، گارمون اویناوچی مسلمان آنڭ اوز آولندەغی ایبدەشی کوك بولوب کورندی...

رحیمنڭ کوڭلی توزمەدی، اوینیسی کیلدی. حسرتلرن اوز قولی بلەن طشقە چغاررغە تلەدی:

— بیر ئەلی ایبدەش، مین اوینیم! — دیب اورنندن سیکروب طوردی؛ آنڭ کوزلری بارماقلرینە توشدی، یورەگی ۋژژ ایتوب کیتدی:

— ای الله! بارماقلرمنی پولە آلغانچی باشمنی اسنارەد ئوزوب کیتـکان بولسە مـڭ قات آرتق بولور ایدی! — دیب آور صولاب قویدی، کوزلرندن ضور، ضور طامچی یەشلر تەگەرەدیلر.

رحیم برنچی خطینە قارشی ئویندن خـط آلوب طاغی بر خط یازوب یبەردی. صوڭغی خطندە «گارمونمنی صاتگز!» دیگان جملەدە بار ایدی.

بتدی.

ف. ابراهیمف.

جانقایم!

شعر.

جانقایم!.. نیك کوکدە طابنوب، یەمگە قابنوب طورمادڭ؟
نیك شعردن تاج کیوب، الهامغە یابنوب یورمەدڭ؟
نیك کوگەرچن توسلی گورلەب، نیك یاصاب نوردن اویا،
طورمادڭ نیك نور اچندە-مەنـگی جرلاب «مدحیە»؟..
نیك ملـکدەی یورمەدڭ-آپپاق قانات جیلپوب-اوچوب؟
آگقتوب جنت ایسن، سیرپب شعر، سیرپب عشق؟..

جانقایم!.. آسماننی طاشلاب ییرگە ایندڭ نی اوچون؟
یەمنی طاشلاب غەمگە چومدڭ، تەنـگە کردڭ نی اوچون؟
اویلادگمی-ییردەدە مین نوردە قوینورمن، دیوب؟
یەم قویارمن، «یار» سویەرمن همدە سویلورمن، دیوب؟
اویلادگمی-حر یەشەرمن دیب بختسز ییردەدە؟!..
نیك کنە کردڭ آلایسە «تەن» اسملی تورمەگە؟!..

چق، جانم، تەن زندانندن، کوکـگە اوچ، یەملەن ینە!
ییرگە توشسون آل شفقدەی آللانوب شەولەگـگنە!..

شیخ زادە بابیچ.

سيونبيكه منارەسى حقنده.

(باصلغان ليكسيه آلدينه.)

قزان مسلمان حربى كاميتيتى ربۋاليوتسيه زمانندن فائدەلەنوب، ١٩١٧ نچى يلنڭ ٢ نچى سينته‌بر اوطرشنده قزانده كريپست اچندەگى، تاتارلر آراسنده «خان مسجدى» ديب. روسلر طرفندن «سيونبيكه منارەسى» ديب آتالغان تاريخى منارەنڭ باشندەغى بوركوت (آريول) صورەتن آلوب، آنڭ اورنينه آى قويارغه قرار بيرگان وشول قرارينه بناءً، سينته‌برنڭ ١٦ سنده، قربان عيدينڭ اوچنچى كوننده آريولنى توشورگان، لكن آى قويارغه اولگوره آلماغان ايدى. شول مناسبت بلەن اوشبو مناره حقنده قزانده تورلى قيل — قاللر، روس عالملرى طرفندن منارەنڭ تاتار اثرى بولماوى حقنده سوزلر كوتەرلدى. شول روس عالملرينڭ تورلى ياقدن پروتيستلرى ياوب طورغان كونلرده قزان حربى كاميتيتى، مناره حقنده روس مطبوعاتنده چغارور اوچون بر مقاله يازونى تكليف ايتوب ميڭا مراجعت قيلدى هم بركچكنەگنه جييلش وقتنده ايبدەشلرمدن عزيز افندى عبيداللين، ميڭا بومناره حقنده بر ليكسيه اوقورغه كيڭاش بيردى. ليكسيەدن، مطبوعات اوچون مقاله چغارو هم ممكن بولاچغن اعتبارغه آلوب، مين، بوكيڭاشلردن صوڭغيسن طڭلادم؛ آندن كيلگان فايدانڭ بوتون روسيه مسلمان اوقوتوچيلرى برگينڭ مركز بيوروسينه بيراووينه قرار قيلدق.

ليكسيه ايكى بولك ايتوب اوقولدى. اوشبو بولكلرنى كورسەتور اوچون I هم II صورتنده رقملر قويلغان. ليكسيەنڭ اساسلرى اوشبولاردن عبارتدر:

I — سيونبيكه منارەسندن بوركوتنى توشرو مناسبتيله بولغان حاللر: آثار عتيقه جمعيتينڭ اعتراضى. ولايت كاميسارينڭ قاتشووى. پايتخت غزيتەلرى. شهر دوماسى. قزان هم ولايت مسلمانلرينڭ قاراشى. بابالرمزدن قالغان اثرلرنى صاغنو. بورونغى قزان شهرينڭ اورنى، ديوارلرى وقابقالرى. چيركەوگە ئەيلەندرلگان مورالى مسجدى حقنده. سيونبيكه منارەسى حقنده معلومات قايدن آلنا؟ بو مناره حقنده شهاب حضرت، عين‌الدين احمرف، زكى وليدى وهادى آطلاسف فكرلرى. منارەنڭ تاريخن تيكشرونڭ چيتونلگى. مناره حقنده روس مؤرخلرى: بازەنف، ريبوشكين، پلاتون زارينسكى، پروفيسور اشپيليۋسكى. «سيونبيكه منارەسى» مسجد منارەسىمى ياكه باشقه مقصد بلەن صالنغان منارەمى؟ بوحقده اشپيليۋسكى، مرجانى، پينيگين، آطلاسف، نيۋزورف سوزلرى. مناره حقنده دخى بر مسئله. بوحقده پلاتون زارينسكى، پروفيسور زاگوصكين، پاپاس نيۋزورف فكرلرى.

II — منارەنى روس اثرى ديب دعوا قيلوچيلر: پروفيسور ئەردمان، آكاديميك ۋ. صوصلوف، ايگور گرابار، پ. دولسكى. منارەنڭ روس اثرى بولووينه كيترلگان دليللر. استيل مسئلەسى. نيكالاى ۋيتزەن كتابندەغى قزان منظرەلرى حقنده. منارەنڭ تاتار اثرى بولووينه دليللر. كنەز قوربسكى سوزى. آوز روايتلرى. بوروايتلر حقنده پروفيسور اشپيليۋسكى، پروفيسور زاگوصكين سوزلرى. دخى شهاب حضرت. تاتار قزاننده طاش بنالرنڭ بولووى. نتيجه.

بو ليكسيەده سيونبيكه منارەسى حقندەغى سوزلرنڭ هەمسن جييارغه طرشلدى هم بر تاتار اوغلى طرفندن اوشبو تاريخى اثر حقنده جدى بر آدوم آتلاندى. اگر اوشبو مناره حقنده مين كورمەگان معلومات بولسه، بلگان كشيلر اوستەرلر.

ع. بطال.

قزان ١٩١٧ يل، ٩ اوكته‌بر.

I.

سيونبيكه منارەسى تاتار اثرى. (١)

محترم خانم وطوتاشلر ومحترم افنديلر!

نيچەمه — نيچه يوز يللردنبيرلى تاتار يورەگنده قدرلى بر اورن طوتوب كيلگان، اوزينڭ عظمتى بلەن اورص قزانينەده زينت بولوب طورغان، سياحلرنڭ وآثار عتيقه محبلرينڭ دقتلرن جلب ايتكان، تاتارنڭ ماضيين وشوكتن ايسكه توشوروچى بردن — بر يادكار بولغان تاريخى بر اثر حقنده باشلاب ليكسيه اوقو شرفى مينم ئولوشيمه توشدى. مين مونى اوزيمه بويوك بر افتخار صاناب سوزگه كرشەم.

قزان مسلمان حربى كاميتيتى ١٩١٧نچى يل سينته‌برنڭ ٢ سندەگى اوطرشنده «خان مسجدى» (سيونبيكه منارەسى) باشندن قربان عيدينڭ اوچنچى كوننده (١٦ نچى سينته‌برده) بوركوت صورتن آلوب، آنڭ اورنينه آى قويارغه قرار بيرگان و بو قرارن ١٠ نچى سينته‌برده

(١) قزانده دۋارەنسكى صابرانيه زالنده ١٩١٧ نچى يل اوكته‌بر ٢١ نده ع. بطال طرفندن اوقولغان ليكسيه. شول اوق يلنڭ ديكه‌بر ٤ نده اوفاده نوۋى قلوب زالنده اوقولدى.

قزاندەغی آثار عتیقە، تاریخ وایتنوگرافیا جمعیتنە، ولایت کامیساریاتینە، اشچی و صالدات دیپوتاتلری صاۋیتینە ایرشدرگان ایدی. بورکوت صورەتن آلورغە بیلگیلەنگان ١٦ نچی سینتەبر کوننده «قامسکو - ۋولژسکایا ریچ» غزیتەسندە پروفیسور خارلامپوۋیچنڭ اوشبو مقالەسی باصلوب چقغان ایدی (٢):

سیونبیکە منارەسینە سۆ قصد.

٢ نچی سینتەبردە قزان مسلمان حربی کامیتیتی سیونبیکە منارەسی باشندەغی بورکوت اورنینە آی قویارغە قرار بیردی هم اشکەدە طوتوندی ایندی. ١٠ نچی سینتەبردەمذکور کامیتیت بوحقدەبعض بر مؤسسەلرنی، شول جملەدن قزان دارالفنونی حضورندەغی آثار عتیقە جمعیتندە آگاهلاندردی. بو مسئلەگە باشقە مؤسسەلر نیچك قاراغانلردر، معلوم توگل، اما آثار عتیقە جمعیتی شوراسی، تاریخی بر اثرنڭ طشقی صورتن اوزگەرتوگە بولای سۆ قصد قیلوغە قارشی اعتراض ایتەرگە بر طاوشدن قرار بیردی. بو اعتراضنی قزاندەغی روسلر همەسی قوتلەرگە تییشلەیدرلر. اش مونە نرسەدە: سیونبیکە منارەسینڭ اسمی تاتارچە بولسەدە، آنڭ تاتار صنعتینە وتاتار قزانی تاریخینە هیچ بر مناسبتی یوق. اول، روس معماریسینڭ یادکاریدر، کە اوزینڭ استیلی بلەن تماما مەسکەو کریملینڭ باشنەلرن ایسکە توشورەدر. اول اون سیگزنچی عصردە صالنغان. گاللاندیەلی ۋیتزەننڭ ١٦٩٢ و ١٧٠٥ دە باصلغان «غربی وشرقی تاتارستان» دیگان کتابینە اوستەلگان ایکی، قزان منظرەسندە اول منظرە یوق. دیمك، مسلمان کامیتیتنە اول منارەنی، اوزسنورگە اساس یوق، آنڭ باشینە مسلمان دینی علامتی بولغان آی قویارغە ایسە، اصلا یول یوق. موندە معماری شکللرنی و تاریخی دورلرنی صاتاشدرو اوستینە، روس خلقینڭ دولت حقوقینەدە تعرض بولادر. چونکە بورکوت روسیە دولتینڭ گیربی بیت. بو دولت حاضرندە تورلیچە کیمستلگان وضعیفەنگان بولسەدە، تاتار خلقینە اول دولتنی اسلام دینینڭ جیڭو بەیرەمن ایتەرگە ایرتەرەك ئەلی. بناءعلیە، حربی کامیتیت اوزینڭ آشغچلق بلەن چغارلغان، روس اهالیسی نڭ بر قسمی آراسندە ناراضیاق طودرغان قرارن طوقتاتسون ایدی. یوقسە صوڭغە قالنغان بولور.

آرخیالوغیە جمعیتینڭ اعتراضی.

شول اوق ١٦ نچی سینتەبر کوننده قزان آثار عتیقە، تاریخ وایتنوگرافیا جمعیتی طرفندن مسلمان حربی کامیتیتنە توبەندەگی اعتراض یبەرلگان ایدی:

مسلمان حربی کامیتیتنڭ بویل ١٠ نچی سینتەبردە، ٩٨٢ نچی نومیرلی کاغز یبەروب، سیونبیکە منارەسندەغی بورکوت اورنینە آی قویو حقندەغی مراجعتی مناسبتیلە، قزان دارالفنونی حضورندەغی آثارعتیقە، تاریخ وایتنوگرافیا جمعیتی نڭ صاۋیتی توبەندەگی فکرنی ئەیتورگە تییشلی طابا:

١ — آثار عتیقە، تاریخ و ایتنوگرافیا جمعیتی ایدلقاما بویلرندەغی بورونغی اثرلرنی کوزەتوب طورغانلغندن، کامیتیتنڭ دقتن شوڭا جلب ایتەدر، کە قزان گوبیرناسندەغی بورونغی اثرلرنی توزەتو (ریمونط یاصاو)، اگر پیتراگراددەغی آثار عتیقە کامیسیەسندن مخصوص رخصت آلنغان بولماسە، قزان آثار عتیقە جمعیتینڭ رهبرلگی آستندەغنە بولورغە ممکن.

٢ — سیونبیکە منارەسی قزاندەغی بورونڈن قالمە مشهور بر اثر. لکن اول حاضرگی رەوشندە اصلا تاتار اثری توگل. اول اوزینڭ استیلی هم صالنو رەوشی بلەن، مەسکەو کریملینڭ منارەلرن مثلا Боровецкая башня نی ایسکە توشورە. شونلقدن صنعت تاریخن یازوچیلر، اول منارەنی ١٧ نچی یوزنڭ آخرغی یارتیسندە صالنغان دییەرگە مائلدرلر. (گرابارنڭ «صنعت تاریخی»، ٢ نچی طوم، ٣٢٤ نچی بیت. صوصلوفنڭ «بورونغی روس معمارسینڭ یادکارلری» دیگان کتابی VII جلد. Дульскій. «قزاننڭ ایسکی زماندن قالمە یادکارلری» ١٩١٤ دە باصلغان ٧ و ٨ بیتلر.)

گاللاندیەلی ۋیتزەننڭ ١٦٩٢ — ١٧٠٥ نچی یللردە باصلغان «شرقی وغربی تاتارستان» دیگان اثرندەگی قزان منظرەلرندە بومنارە بولماغانلغندن. اول منارەنڭ صالنووی، البتە، ١٧٠٥ دن صوڭغی وقتلردە بولادر. شولای دە ١٧٦٧ نچی یلدندە صوڭ صالنماغان، چونکە شول یلنی لیسپیناس طرفندن ترسیم ایتلگان قزان رسمندە اول منارە

(٢) لیکسیەدە روس غزیتە وکتابلرندەغی سوزلرنڭ روسچەلریدە اوتولغان ایدی. باصلغاندە یڭللك لوچون ترجمەلریگنە درج ایتلدی.

ع. ب.

كورينه. (Дульскiй ٥ نچی بیت. خارلامپوۋیچ، (Библiограф. замѣтка о книгѣ Дульскаго قزاننڭ كوب ياشاگان قارتی ن. يا. آگافونف بو منارەنڭ صالنوون ١٨ نچی عصرنڭ صوڭغی يارتيسينه نسبت بيره. قای بر مؤرخلر، آننا ايوانوۋنا زماننده صالنغان ديلر. بناء عليه، منارەنڭ نيگزیگنه ياكه، احتمال برنچی قاتیغنه تاتار حكومتی زماننده قالغان ديب فرض قيلورغه ممكن.

٣ — مونه شول ئەيتلگان سببلرگه بناً قزان تاتارلری آی قويوب وتعمير ايتوب اوشبو بورونغی بنانڭ طشقی صورتن اوزگەرتورگه قصد ايتمەسكه تييشليدرلر.

اعتراضنڭ فنی وتاريخی قسمی شونده بته. موندن صوڭ تاريخ وآثار عتيقه عالملری سياسی سطحقه كوچوب ئەيتەلر:

٤ — منارەدن بوركوتنی آلورغه كاميتيتكه حاضرگی ريۋليوتسيه كونلرندەده هيچ براساس يوق: بوركوت عەوما دولت بيلگيسی بولوب، ايمپيريه بيلگيسی توگلدر؛ اول، رامانفلر سلالەسی بلەن ده باغلانماغان. ريۋليوتسيه ميدانغه كيترگان موقت حكومتنڭ ظور مهرنده بوركوت صورتی بار (تيك تاج غنه يوق). بوركوت، دولتنڭ برلگی، عظمتی وكمالتی نڭ شعاری. اگر تاتارلر اول برلك وعظمتقه قصد قيلورغه تلەمەسەلر، اول شعار آلار اوچون ده لازم بر نرسەدر.

٥ — اما مناره باشينه آی قويارغه كاميتيتنڭ حقی بيگرەك ده يوق. آی، تاتارلرنڭ ملی شعارلری بولغان تقديرده ده، سيونبيكه منارەسی حاضرده بيت الركی شيكللی اوك بوتون قزان شهرينڭ وآنڭ آرقلی بوتون روسيه جمهوريتينڭ ملكيدر. آی قويو قزاننڭ پراۋاصلاۋنی روس اهاليسنده نيندی فكرلر قوزغاتماس؟ بو اش، تاتار تسلطی، اسلامنڭ استيلا پلانلری حقنده شائعەلر كوتەرمەسمی؟ بو حال، آنسزده پارتيەلرگه بولينب بتكان قزان شهری خلقی آراسنده مناسبتلرنڭ ناچارلانووينه سبب، اوز آرا صوغش قوزغاتوغه صلتاو بولماسمی؟ آثار عتيقه جمعيتی صاۋيتينڭ بو قورقولری گراژدانلق طويغولرندن غنه كيلمی، بلكه خلق آراسندەغی طنچسزلقلرنڭ بورونغی اثرلرگه ضرر كيترو احتمالی ده آنی خوفكه توشورەدر چونكه آندی اثرلرنی صاقلاو آثار عتيقه جمعيتی وظيفەسی.

بو مراجعت قزان ولايت كاميسارياتينه هم شهر دوماسينەده يبەرلدی.

آثار عتيقه، تاريخ وايتنوگرافيا جمعيتی رئيسی،

م. خۋاصتوف.

سيونبيكه منارەسندن بوركوتنی توشورو حاضرلكلری كورلگان چاقده مسئلەگه ولايت كاميساری قاتشوب، مسلمان حربی كاميتيتن اول اشدن طوقتاتورغه تلەگان ايدی.

لكن حربی كاميتيت بو اعتراضلر ومداخلەلرنڭ برسينەده التفات ايتمەدی، اوزينڭ قرارندن وازكيچمەدی. بوركوتنڭ تاتار صالداتلری طرفندن نيندی باطرلق وغيرت بلەن توشورلگانلگی تاتار غزيتەلرنده مفصل رەوشده يازلوب اوتدی. بوركوتنی توشوروده ظور فداكارلق وباطرلق كورسەتوچيلر صالدات عبدالله اسماعيلف، طوبچی لطف الرحمن عبدالرحمانف، آرتيست غازيبك صالتيقوۋسكی هم ويسی ابراهيم زين اللين بولدی.

سيونبيكه منارەسندن بوركوت توشورو طنطنەسنده حاضر بولغان مسلمانلرنڭ روحلری بيك كوتەرينكی، آلار اوچون بوكونگی كون بر عادتدن طش شادلق وملی بەيرەم كونی ايدی...

قزان اورصلری مسئلەگه بيك اهميت بيرديلر. «قزان تاتارلرينڭ تاريخی سيونبيكه منارەسندن رخصتسزنيسز دولت گيربی بولغان آريولنی توشوروولری» حقندەغی خبر، موندن تيليگراف بلەن پايتخت الوغ غزيتەلرينه خبر بيرلدی.

٢١ نچی سينتەبرده شول اوق مسئله شهر دوماسی مجلسنده قارالدی. اول مجلسكه ملتچی روسلر بوتون علمی وسياسی كوچلرن مابليزاۋات ايتوب كيلگانلر ايدی. پروفيسور خۋاصتوف منارەنڭ تاتار اثری بولماوی حقنده اوزون نطق سويلەدی، پروفيسور غولد-گاممير، پاداتنوی اينسپيكتور يوشكوف مسئلەگه سياسی نقطهٔ نظردن قاراب قزو وآتشلی نطقلر سويلەديلر، بو نطقلر تأثيری بلەن اورص ملتچی گلاصنيلری بيك قزغانلر ايدی، بولارنڭ آتشن مسلمان گلاصنی فواد توقتارفنڭ نطقیغنه باصدی. صوڭره «ر.ص» غزيتەسينڭ ٢٢٤ نچی نوميرنده تاتارلرنڭ سيونبيكه منارەسندن آريولنی آلولرندن، آنڭ باشينه آی قويارغه تلەولرندن كولوب بر مقاله يازلغان، شونده «بزنڭ طاوش»دن كوچرلوب، «قوياش» غزيتەسينڭ

۱۱٦۳نچی نومیرنده باصلغان شعرنڭ ترجمه‌سی کرتلگان. مقاله‌سینڭ آخرنده «ر. ص.» مخبری: .Такъ Каз. татары лягнули рус. государственность دیب قویا.

بو مسئله اوکته‌بر باشلرنده آرخیالوغیا جمعیتنده دخی‌ده تلگه آلندی. جمعیت رئیسی پروفیسور خۋاصتوف، تاتارلر طرفندن سیونبیکه مناره‌سندن آریول آلنغان کونلرده جمعیت صاۋیتینڭ نیار اشله‌گانلگی حقنده خبر بیردی. عرب جوزی آینڭ مسلمان دینی علامتی بولمیچی، تورك سلطانینڭ گیربی بولووی، بنأ علیه تاتارلر، اوزلرن بر دولتنڭ صادق گراژدانلری صاناغانلری حالده، ایکنچی بر دولتنڭ علامتن آلغه سورولری اورنسز بولووی حقنده سوز سویله‌دی. پروفیسور خارلامپوۋیچ «قویاش» ده باصلغان شعرنڭ روسچه ترجمه‌سن اوقوب، جمعیت اعضا-لرن خبردار ایتدی.

سیونبیکه مناره‌سندن بورکوتنی آلوغه روسیه‌نڭ تورلی اورنده‌غی مسلمانلرنڭ بیك یاخشی قاراغانلقلری وآندن بیك شادلانغانلقلری آڭلاشلا. اوشبو مناسبت ایله مسلمان حربی کامیتیتنه توبه‌نده‌گی اورنلردن قوطلاو تیلیگرامی کیلگان: ۱) باکو تورك فیدیرالیستلری پار-تیه‌سی و «مساوات» جمعیتی رئیسی محمدامین رسول‌زاده افندیدن؛ ۲) باکو مسلمان کامیتیتی رئیسی علی‌مردان‌بك طوبچیباشفدن؛ ۳) یدی صو ولایتنده طوقماق شورای اسلام رئیسی صاتیبالدیندن قوطلاو تیلیگرمی بله‌ن بر مڭ صوم آقچه؛ ٤) صابنچیده «مساوات» جمعیتندن؛ ٥) پیتراپاولدن؛ ٦) نخچیوان تورك فیدیرالیستلرندن؛ ۷) قافقاز جمعیتندن تاریخی بر یادکاری یاگارتو اوچون رحمت تیلیگرامی و ۳۰۰ صوم آقچه؛ ۸) تاشکند تورك فیدیرالیستلرندن رحمت تیلیگرامی؛ ۹) صامار مسلمانلری حربی کامیتیتی قوطلار اوچون مخصوص کشی و۲۹٦۲صوم ۱۲ تین آقچه یبه‌رگانار.

کیره‌ك قزان تاتارلرینڭ بورکوت توشورگان کونده‌گی شادلقلری، کیره‌ك ولایتلرده‌گی مسلمانلرنڭ بو اشکه ظور بر واقعه‌گه قاراغان کوز بله‌ن قاراولری کورسه‌ته‌در، که روسیه‌ده‌گی تورك - تاتارلر اوزلرینڭ تاریخی اثر-لرینه اهمیت بیره‌لر وآلارغه حرمت ایته‌لر ایکان. هم واقعا، آزغنه تاتار تاریخندن خبردار بولغان، حاضرگی قزان گوبیرناسنده قزان پادشاهلغی وشول گوبیرنانڭ باش شهری اورننده اول پادشاهلقنڭ قزان اسملی پایتختی بولغانلغن بلگان هر بر تاتار اوغلی وقزی اوز اوزینه: صوڭ اول پایتخت قزان شهری قایا کیتکان؟ بزنڭ بابا-لرمزدن نیگه برده اثرلر، عمارتار فلانلر قالماغان؟ دیگان سوآللرنی بیره، یوره‌گنده بر آزغنه ملی طویغو بولغان، ملتینڭ ماضیی - تاریخی بله‌ن اینتیریسله‌نگان هر بر تاتار بالاسی بابالرندن قالغان اثرلرنی صاغنا، شولارنی کوره‌سی کیله. هیچ بولماسه اوزینڭ ایسکی تاریخی اسمن صاقلاغان قزانغه چیتدن کیلگان آڭلی تاتار بالاسی هرنرسه‌دن الوك بو شهرده تاتار اثری، تاتار یادکاری ازلی.

مین اویلیمین، که سیونبیکه مناره‌سی حقنده‌غی لیکسیه‌نی طڭلار اوچون اوشبو زالغه جییلغان تاتار بالالرینڭ هر قایسینڭ یوره‌گنده شول سوآللر صاقلانا طورغاندر، آلار، البته مونده شول سوآللرگه جواب ازله‌ب کیلگانلردر؛ بو آودیتوریه، شبهه‌سز، میندن شول جوابنی کوته.

مونه شول سببلی، مین، بو کونگی لیکسیه‌نڭ موضوعی بولغان سیونبیکه منارهسی حقنده سوزگه کرشودن الك بورونغی قزان شهری هم چیرکه‌وگه ئه‌یله‌ندرلگان «مورالی مسجدی» حقنده برآز سوز قیلاچقمن.

بورونغی قزان شهری حقنده.

معلومگزدر، که بو یل، شوشی اوکته‌برنڭ ۲سنده قزان آلنغانغه ۳٦٤ یل طولدی. بو مدت اچنده قزان شول قدر اوزگه‌رگان، که حاضر، بورونغی تاتار قزانینڭ نیندی قیافتده بولوون تصور ایتو (کوز آلدینه کیترو)ده ممکن توگل.

روسیه‌ده سیاحت قیلغان، ساقسونیه‌لی آدام آلیاری دیگان کشی ۱٦۳٦ نچی یلده قزاننڭ آغاچ دیوارلرن، شهر ئه‌یله‌نه‌سنده‌گی مناره‌لرن کورگان.

۱۸ نچی عصرنڭ ۷۰ نچی یللرنده دیوارنڭ اورنن بیلگیاه‌و چیتن بولغان: شول چورلرده قزان گیمنازیه‌سینڭ دیریکتوری فون کانیتس (Каницъ)' مشهور «راسسیا-دا» نی یازوچی خیراصکوفنڭ تکلیفی بله‌ن تفتیشات یاصاغانده، بومسئله‌ده بیك چیتنلکگه اوچراغان. شول کانیتس، اول چاقده‌غی ازلر، بیلگیلر وآوز روایتلرینه طایانوب، بورونغی قزاننڭ پلانن یاصاب قالدرغان.

قزان اورص قولینه کرگاچده، آنڭ طشقی قیافتی اوزگەره باشلاغان. قزاننی آلوچی ایوان غروزنی آندەغی تاتار عمارتارن، تاتارنی ایسکه توشوره طورغان باشقه اثرلرنی بار غیرتی بلەن جیمرتدروب طاشلاغان. بو سوز قوری بر دعوادن‌غنه عبارت بولماسون، تاتارلق تعصبی بلەنگنه ئەیتلگان دیب اویلانماسون اوچون، قای بر اورص مؤرخلرینڭ سوزلرن کیترەم: پروفیسور ن. زاگوصکین ئەیتە: «تاتارلردن قالغان عمارت – اثرلرنڭ بولماوینه کیلسەك، آنڭ سببی – قزاننی ۱۵۵۲ نچی یلده محاصره ایتکان چاقده، خصوصا ۲ نچی اوکتەبرده اشطورم (هجوم) یاصاغان چاقده شهرنڭ غایت نق جیمرلوویدر. قزاننی آلغاندن صوڭده روسلر، کیلەچك نسللرنڭ تاریخی اینتیریسلرن اعتبارغه آلودن بیگرەك، تقوالقده ظور اهمیت بیروب، باشده، قزاننڭ تاتار دورن ایسکه توشورولك همه نرسەلرنی بیك دقت بلەن یوق ایتەرگه طرشدیار. دورتنچی ایوان (غروزنی) قزاندەغی همه مسجدلرنی بتررورگه فرمان چغاردی، یاکالرن صالودن طیدی. آنڭ بو اشی، اون آلتنچی یوزنڭ آخرنده اوغلی فیودورنڭ بویوروغی بلەن نغتلدی (۱)». ریبوشکین دیگان اورص مؤریخی ,,История Казани" دیگان کتابینڭ برنچی جلدنده ئەیتە: «قزاننی آلوچی دهشتلی پادشاه، قزاندەغی یورطارنی یوق ایتو بلەنگنه قالمادی، بلکه عبادتخانەلر، خانلرنڭ قبرلرینه قدر طوزدروب طاشلارغه قوشدی (۲)، شهر اچندەگی قای بر مسجدلرنی جیمردی، قایسیلرن چیرکەوگه ئەیلەندردی (۳)». ینه، ۱۸۵٦ نچی یلغی .«Каз. губ. вѣд.» غزیتەسنده «Какой видъ имѣла Казань въ 16 мъ вѣкѣ» دیگان مقالەلر یازغان کشی ئەیتە: «شهردن تاتارلرنی قووب چغارو ومسجدلرنی جیمروب طاشلاو، ۱۵۵۵ نچی یلده طاش کریپست، چیرکەولر، تاتار یورطلری اورنینه اورص یورطلری صالو، بیستەلر (اصلابادالر) نڭ میدانغه کیلووی، – هەمەسی قزاننڭ کورنشن اوزگەرتدی.»

مونده «بیستەلر – اصلابادالرنڭ میدانغه کیلووی» دیلگان. واقعا، قزان اورص قولینه کروب بر آز طورغاچده، بولاقنڭ آریاغنده آرخییپسقوسکایا، یامسکایا، موقرایا دیگان اصلابادالر، پرالومنی اوراەدەغی بیك چیرکەونڭ جنوبنده ایسکی تاتار زیارتی یاننده «کیرپیچنایا» دیگان اصلابادا، آرچا قرنده 'Горшечная' صالداتسکایا، کراصنایا دیگان اصلابادالر، حاضرگی Пятницкая چیرکەو یاننده Глядкова دیگان اصلابادا پیدا بولغان.

قزانده یش بولوب طورغان ظور یانغنلر شهرنڭ اوزگەروینه کوب یاردم ایتکانلر. ۲۰۰ یل اچنده (۱۵۵۲–۱۷۵۷) قزانده غایت ظور آلتی پاژارلر بولغان. ۱۹ نچی عصرنڭ یارتسینه قدر یعنی ۳۰۰ یل اچنده بولغان یانغنلر ۱۰ غه طولا. یعنی ۳۰ یلغه بر یانغن طوری کیله. ۱۷٤۲ نچی یلده شهرنڭ مرکز اورنلری یانوب بتکان. ٤۹ نچی یلده بوتون شهر دییورلك یانوب بتکان.

نهایت، پوغاچوف فتنەسی بورونغی قزاننی ایسکه توشورولك همه اثرنی برباد ایتکان. پوغاچوف هجوی مذکور اصلابادالرنڭ ده یوغالووینه سبب بولغان، تیك قای برەولرینڭ اورملرغه بیرلگان اسملری گنه قالغان. یانوب، جیمرلوب، تار-مار ایتلگان قزان، ایکنچی یکاتیرینا (ئەبی پادشاه) نڭ بویوروغی بلەن بوتونلەی یاکا پلان بوینچه طورغوزلغان. شول قیافت آزغنه اوزگەرش بلەن ئەلی ده صاقلانا.

حاضرگی قزان ئەبی پادشاه اثری صانالسه اورنی بار. حاضرگی چیکلری بلەن قزان گوبیرناسن میدانغه کیتروده آنڭ اشی بیت.

۱٦ نچی عصردەغی تاتار قزانی بوتونلەی ییر یوزندن یوغالغان دییەرگه ممکن. حاضر نی قدر طرشوب ازلەسەكده، تاتار اثری طابو بیك چیتن.

بورونغی قزان شهری حاضرگی قزاندن بیك کوب کچکنه ایدی. بولاقنڭ قزان یاغەسینه قوشلغان اورنندن باشلاب، بولاقنی اوڭ قولده قالدروب، آنڭ بویلاب، آندن آقرن – آقرن یراقلاشا باروب، بالق بازاری میدانینه حدلی کیلگزده، آندن صولغه بورولوب، بالق بازاری اورامی بلەن یوغاری طابا کیتگز، نیکالایسکی پلوشچد باقچەسندن چغوب، دیرژاوین باقچەسن اوڭده قالدروب، پوچته آلدندن اوظوب، کاصاتکین اورامی بلەن توشوب، نیژنی فیودوروۋسکی، زاصیپکین اوراملرن کیچوب، کریپست آستی بلەن باروب، قوزغالوب کیتکان اورنگزغه، یعنی بولاق بلەن قزان یلغاسی قوشلغان

(۱) "Спутникъ по Казани„ стр. 91-92

(۲) "Исторія Казани„ ч. I, стр. 85-86

(۳) "Исторія Казани„ ч. I, стр. 35

اورنغه باروب طوقتاگز. معلومدر، که شول سز ئه‌یاه‌نوب چقغان دائره حاضرگی کونده شهرنڭ برنچی چاستی دیب یورتله. بورونغی قزان شهری مونه شول برنچی چاستنڭ اورننغه اشغال ایته ایدی. شهر اوُچ الوشکه بولینب، برنچی الوشی حاضرگی کریپست اورننده بولوب، قالغان ایکی الوشندن «تاجیك یرماغی» دیگان تیره‌ن چوقور بله‌ن آیرلا ایدی. بو یرماق، مثلا، طاش آیاق یارمینکه‌سی اورنلرندن باشلانوب، حاضرگی ایڤانووڤسکی ماناستیر بله‌ن کریپست آراسندن، حاضرگی اوپراڤا آلدنده‌غی آلیکساندرینسکی میداننده‌ن اوتوب، قزان یلغه‌سینه باروب طوتاشقان. اوپراڤا بناسی آرتنده بو چوقورنڭ قالدغی ئه‌لی‌ده بار. معلومدر، که حاضرگی کریپست بیك قالقو اورنده طورا. خان سرایلری، خانلرنڭ تربه‌لری، شهرنڭ ایڭ شه‌ب مسجدلری — همه‌سی شونده ایدی. کنه‌ز قورسکینڭ ئه‌یتووینه بناء، بومسجدلرنڭ بیشی طاشدن بولوب، کوکگه چققان بییك مناره‌لری ئه‌لله قایدن‌یراقدن قزاننڭ مسلمان شهری ایکانلگن کورسه‌توب طورالر ایدی. قزان ایدل بوینده چنلاب‌ده کورکلی ومهابت بر شهر ایدی. بو هم تاتار تعصبی بله‌ن‌گنه ئه‌یتلگان بر سوز دیب اویلانماسون اوچون، بوحقده براورص مؤریخینڭ سوزن کوچریم. ۱۸۵۲ نچی یلغی .Каз. губ» «.вѣд غزیته‌سنده، قزان آلنوغه ۳۰۰ یل طولو مناسبتیله مقاله‌لر یازغان مؤرخ ئه‌یته: «قلعه اچنده، خصوصا حاضرگی کریمل طورغا'ن طاو اوستنده بییك طاش مسجدلر وخان سرایلری بار ایدی. شول مسجد و سرایلر بله‌ن بیزه‌لگان قزان، آز وطنچسز یاشاسه‌ده، بایتاق شهرت آلوب اولگورگان پادشاهلقنڭ «مونه دیگان» نماینده‌سی بولوب دقتلرنی جلب ایتوب طورا ایدی.»

شهرنڭ ایکنچی الوشی حاضرگی ڤوسکریسینسکی اورام یاتقان طاو اوستنده واقع بولوب، حاضرگی اوپراڤا، موزه خانه آلدندن باشلانا، حاضرگی اونیڤیرسیتیتسکی اورامغه کیلوب تره‌له ایدی. ڤوسکریسینسکی اورام طاوی بر بیتی بله‌ن بولاقغه طابا، بر بیتی بله‌ن «چرك کول» دیب آتالغان وره‌تدن تزلوب کیتکان کوللرگه اینه ایدی. بو کوللر حاضرگی نیکالایڤسکی پلوشچد باقچه‌سندن باشلاب، حاضرگی اوپراڤا آرتلرینه قدر صوزلالر ایدی. ڤوسکر. اورام طاوینڭ جنوب یاق بیتینڭ تکه‌لگی حاضرگی شیکللی پرالومنی اورامده بتمی، بلکه بولاقغه یاقنراق ییرگه بارا ایدی. بولاقنڭ اوزی حاضرگی شیکللی جه‌ی کونی صاصوب یاتا طورغان بر قاناوغنه بولمیچی، آز صولی، صای‌غنه بریلغا ایدی، بویلری اوته آلماسلق صازلق ایدی.

شهرنڭ اوچنچی الوشی چرك کوللر بله‌ن قزان یلغاسی آراسنده، یعنی حاضرگی کونده چیرنا ئوزیرسکایا، پاکرووڤسکایا، بالشایا کازانسکایا، ناغورنایا، پاپوڤاگارا دیگان اورامل اشغال ایتکان اورنلرده واقع‌ایدی. برنچی الوشنڭ اوُچ یاقدن اوز آلدینه دیواری بولغان کبی، شهرنڭ قالغان ایکی الوشی‌ده دیوار بله‌ن ئه‌یله‌ندروب آلنغان، دیوار طشنده ایسه، بر یاقده باتقاقلی بولاق، بر یاغنده بیك یارلی قزان یلغاسی، اما شهرنڭ قویاش چغشی یاغنده حاضرگی Рыбнорядская اورام، نیکالایسکی پلوشچد باقچه‌سی، تیاترالنایا اورام، کاصاتکین اورامی اورنلرنده غایت تیره‌ن چوقور قازلغان ایدی.

قزاننڭ دیواری — قلعه‌سی غایت قالون ایمه‌ن بوره‌نه‌لردن یاصالغان ایدی، یاصالشی مونه بو ره‌وشچه ایدی: قالن ایمه‌ن بوره‌نه‌لردن، کیڭلگی دورت صاژین قدرلی بورالر بوراب، شول بورالرنی ره‌تدن تزگانلرده، اوشبو بورالرنڭ قووش قالغان اچلری طاش، قم وبالچق بله‌ن طوتورلغان ایدی. دیوارنڭ اوستنده، طشقی قرییننده شهرنی صاقلاوچیلرغه شقلانور اوچون یوقاغنه آغاچ قویما یاصالغان ایدی. آغاچ قلعه‌نڭ تیز یانووی ممکن بولسه‌ده، ۱٦ نچی عصرده شهرنی صاقلارغه آنڭ‌ده کوب یارده‌می تییه ایدی. قلعه‌نڭ اوستینه باصقچ قویمیچی منه‌رگه ممکن توگل ایدی، اما باصقچ قویو بیك چیتن بولا ایدی، چونکه صاقچیلرنڭ قولنده دشماننی قلعه یانینه یاقن ییبه‌ره‌سکه ییته‌رلك تورلی‌چاره‌لر کوب‌بولا ایدی: دیوارغه یاقن کیلگان کشیلرنڭ‌اوستینه طاش، قزدرلغان قوُم، قاینار صو، اسسی مای، کوکرت، صومالا کبك نرسه‌لر یاوب طورا ایدی.

قلعه‌نڭ اورنی — اورنی بله‌ن قابقالری، مناره‌لری بار ایدی. مناره‌لر هم دیوار اوستینه ییرله‌شدرلگان دورت‌پوچماقلی بورالردن‌عبارت، اوستلری دورت‌بیتلی تکه توبه بله‌ن قابلانغان بولا ایدی، توبه‌ن یاقلرنده طارغنه ایشکلر بولوب، یوغاریلرنده آتار اوچون طارغنه، اوزونچه ته‌ره‌زه‌لر بولا ایدی.

قزان قلعه‌سینڭ مونه اوشبو قابقالری بار ایدی:

١ — آرچا قابقاسی. حاضرگی پوچته کانتوری آلدنده، پاکروۋسکی اورامنڭ تیاتر میدانینه چققان یېرنده ایدی. اوشبو قابقا مناسبتیله، پاکروۋسکی اورام .پوغاچوف کیلگانگه قدر Арская (آرچا اورامی) دیب آتالغان ایدی. سبر یولی‌ده ١٦ نچی عصرده «آرچا یولی» دیب یورتلگان.

٢ — خان قابقاسی. آرچا قابقاسینڭ جنوب غربی یاغنده، حاضرگی نیکالایۋسکی پلوشچد باقچه‌سینڭ قویاش چغشی چیتنده بولغان دیب اویلانا.

٣ — آتالیق قابقاسی. حاضرگی مالا - پرالومنی اورامنڭ بالق بازارینه چققان باشنده بولغاندر، دیلر.

٤ — نوغای قابقاسی. حاضرگی پرالومنی اورامده‌غی بېیك چیرکه‌و (باگایاۋلینسکایا چیرکه‌و) اورننده بولغان. اورص عسکری الوك قزاننڭ شول قابقاسن واتارغه موفق بولغانلغندن، اورصلر اول قابقانی «پرالومنایا ۋاروطا» دیب آتاغانلر، «پرالومنی اورام» اسمی‌ده شوندن قالغان.

٥ — مورالی قابقاسی. حاضرگی کونده کریپست اچندن، قزان یلغاسی اوستنده‌کی کوپرگه طابا چغا طورغان، حاضرنده Тайницкая ворота دیب یورتلگان قابقا اورننده بولغان.

٦ — آلابوغا قابقاسی. حاضرگی Пятницкая چیرکه‌و تیره‌سنده بولغان. (بوچیرکه‌وبالشایا کازانسکایا هم ناغورنایااوراملر باروب چققان میدانده، باگارادیتسکی، قزلر ماناسطیری یاننده طورا.)

٧ — زابایلی قابقاسی. یۋاداکیینسکی چیرکه‌و یاقننده بولغان. (بو چیرکه‌و پاپیرینچو کازانسکایا، نیژنی فیودوروۋسکایا، زاصیپکینا اوراملرینڭ قاوشقان اورنلرنده واقعدر.)

٨ — قاییات قابقاسی. پاپۋا گارا اورامی تیره‌سنده بولغاندر دیب اویلانا.

مونه بورونغی قزاننڭ تورلی تیکشرولر نتیجه‌سنده طابلغان قابقالری شولار. شونی‌ده ئه‌یتوب کیته‌رگه تییشدر،که بو قابقالرنڭ صانلری، اسملری و اورنلری تقریبی‌گنه‌در؛ بیك ممکندر،که بولاردن باشقه‌ده قابقالر بولغاندر. بیك ممکندر،که قای بره‌ولرینڭ اسملری باشقه‌راق بولغاندر، قایسیلری مونده کورسه‌تلگاندن باشقه‌راق اورنده بولغاندر.

قلعه طشنده حاضرگی فوکصوۋسکی باقچه یاننده، قزان یلغاسینڭ بېیك یاری اوستنده‌گی قزلر فیودوروۋسکی ماناسطیری اورننده بر بیسته بولغان، آنڭ دیوارفلانی بولماغان.

اوزگه‌گه معلوم حاضرگی کونده دیوارلرده یوق، اول دیوارلرنڭ مناره‌لری‌ده، قابقالریده‌یوق،تگی بیسته‌ده یوق. صوڭ تاتارلردن قالغان نیندی اثرلر بار؟ تاتار اثری ایکانلگنده اختلاف بولماغان بر بنا، حاضرگی کونده کریپست اچنده سابق، گوبیرناتور سرایی بله‌ن طوتاش بولغان дворцовая церковь در. نیچ‌وندر بزنڭ مؤرخلرمز چیرکه‌وگه ئه‌یله‌ندرلگان بو مسجدگه کوب اهمیت بیرمه‌گانلر. زکی ولیدی بو اثرنی تلگه‌ده آلمی؛ هادی آطلاسف:«بورونغیده آنڭ (سیونبیکه‌مناره‌سی) یاننده بر مسجد بولغان، قزان آلنغاچ آنی چیرکه‌وگه ئه‌یله‌ندرگانلر، اول مسجدنڭ قایسی مسجد بولغانلغی آچق معلوم بولماسه‌ده، «مورالی مسجدی» دیب آتالغان مسجد بولوچیلغی آڭلاشلادر» (١) دیبگنه اکتفا ایته، مورالی مسجدینڭ حاضرگی سرای چیرکه‌وینڭ اوزی ایکانلگن آچق ایتوب ئه‌یتمی. ملی مؤرخلرمزدن بو طورده آچغراق سویله‌گان کشی عین‌الدین احمرفدر. اول ئه‌یته: «شول مناره‌غه طاش باصقچ بله‌ن طوتاشدرلغان ینه بر ایسکی بنا بار، اول اوّلده خان مسجدی بولوب، قزان آلنغاندن صوڭ کنیسه‌گه ئه‌یله‌ندرلگان، ١٩ نچی عصر اوّلنده اول بنانی کنیسه‌لکدن چغاروب داری مخزنی ایتلگان؛ شول‌اوق ١٩ نچی عصرنڭ اورتالرنده اول بنانی توزه‌تدروب، گوبیرناتور سراینه مخصوص کنیسه ایتلگان، چونکه ١٨٤٧ نچی یلده آنڭ یانینه گوبیرناتور سرایی بنا قیلنغان».

بو حقده اورص مؤرخلری نی ئه‌یته‌لر؟ آلارنی طڭلاب قاریق.

مورالی مسجدی - دۋارتصوۋایا چیرکه‌و.

پروفیسور زاگوصکین ئه‌یته: «١٦ نچی یۈزنڭ اوچنچی چیرگنده ترتیب ایتلگان Писц. книга ده، سۋ. بلاگاۋیشچینیه (حاضرگی کافیدرالنی صابور) قارشیسنده، قورال اصکلادینه ئه‌یله‌ندرلگان بر مسجد بولغانلق ئه‌یتله. اما ١٧٦٨ نچی یللر توزولوب قزان درالفنوننده

(١) «سیونبیکه» رساله‌سی ٦١ بیت.

صاقلانغان ايسكى بر نزان پلاننده حاضرگى Дворц. اورنده، مسجددن ئەيلەندرلگان، اول چاقده церковь ايسكرگان بر چيركەو كورسەتله. بو خبرلرنى چاغشدرغاچ، آڭلانادر، كه مونده سوز حاضرگى دۋارتصووۋى چيركەو بارا حقنده. ديمك اول چيركەو الكده مسجد، صوڭره قورال اصكلادى، آننارى ١٨ نچى عصرنڭ صوڭغى يارتيسنده ايسكرگان چيركەو بولغان بولا. ١٩ نچى عصرنڭ ٤٠ نچى يللرنده ايسه تعمير ايتلوب حاضرگى چيركەو حالتينه كيترلگان» ديگاندن صوڭ ئەيتە:

— مونه شولاى، حاضرگى قريمل اچندەگى سراى چيركەون، تاتار قزانى زماننده‌غى آرخيتيكتورا يادكارلرندن صانارغه بيك نق اساس بار هم آنڭ قزان آلونى سويلەگان كتابلرده ياد ايتلگان بر قلعه بناسينڭ «مورالى قابقاسى» ديب آتالووينه سبب بولغان مورالى مسجدينڭ اوزى بولووينه بيك كوچلى دليللر بار (١).

ص. اشپيلێۋسكى جنابلرى، ۋيقونتده ژولۋيكور ديگان كشيگه اسناد ايتوب ئەيتە:

— سيونبيكه منارەسى يانندەغى بنانى ژولۋيكور: «مسجد» ديب بارا هم اول: بو بنا، طشقى قيافتى بلەن بتونلەى مسجدكه اوخشى هم آنڭ مناره بلەن بر استيلده بولووى وبر زمانده صالنووى كورنوب طورا (٢).

باژەنف ديگان كشى „Казан. исторія“ ديگان كتابنده اوشبو چيركەو حقنده: «اول الكده باش مسجد ايدى» دى.

پروفيسور اشپيلێۋسكى بو حقده بايتاق سوزلر كوچرگاندن صوڭره .بولاى دى:

— ديمك، سيونبيكه منارەسى يانندەغى حاضرگى سراى چيركەوى باشده مسجد بولغان. قزان آلنغاچ، پراۋا-صلاۋنى چيركەوينه ئەيلەندرلگان. ١٩ نچى عصر باشنده آنڭ چيركەولگى بترلوب، اول بنا دارى مخزنى بولوب خدمت ايتكان ٥٠نچى يللرده، الكده مسجد بولغان بنا، دخى خريستيان عبادتخانەسى بولوب ئەورلگان». مونه شول بنانى نەق «مورالى مسجدى» ديب ئەيتورگه يارى.

شول تيرەدەگى، قلعه قابقاسى‌ده «مورالى قابقاسى» ديب آتالادر (٣).

كورەسز، مونده مسجد، قزان آلنغاچده چيركەوگه ئەيلەندرلگان، صوڭره دارى مخزنى بولغان، آننارى دخى چيركەو بولغان ديبله. اما پروف. زاگوصكين: الك قورال اصكلادى، صوڭره عادى چيركەو، آننارى سراى چيركەوى بولغان ديگان ايدى. لكن نيچككنه بولغانده‌ده، بزنڭ مقصود چغا: هر ايكى پروفيسورنڭ سوزندن مسجدنڭ چيركەوگه ئەيلەندرلگانلگى آڭلاشلادر.

شول دۋورتصوۋى چيركەونڭ پاپاسى پ. نيۋزورف «Исторія Сююнб. башни» ديگان رسالەسنده ئەيته:

— چنلابده دۋورتصووۋى چيركەوگه بر كوز صالو بلەن آنڭ (گرچه اول بر نيچه يانغنغه دوچار بولسه‌ده) مسجدگه اوخشاوى كورنوب طورا. خصوصا توبەسينه قدر بولغان اورنى. آنڭ مناره بلەن بر استيلده هم بر وقتده صالنغانلغى‌ده آچق كورينه (٤).

پ. دولسكى اوزينڭ «Памятники Каз. Старины» ديگان كتابنده طوب طوغرى:

— خان سرايى بلەن رەتدن بيش مسجد بار ايدى. شولارنڭ «مورالى مسجدى» ديگانى صوڭندن دۋورتصوۋى چيركەوگه ئەيلەندرلدى» دى (٥).

ايندى، اوشبو سويلەنگانلردن حاضرگى Дворцовая церковь ديب آتالغان، سابق گوبيرناتور سرايى بلەن طۇتاش، سيونبيكه منارەسينه كورشى بولغان چيركەونڭ بر وقتلر «مورالى مسجدى» بولغانلغى ياخشى آڭلاشلغان بولسه كيرەك.

ايندى كيليك «سيونبيكه منارەسى» نه.

تاتارلرنڭ اوزلرنده هيچ بر يازمه اثرلر قالماغان. موندى اثرلر يا قزاننى آلغانده ايۋان غروزنى طرفندن ياندرلوب بترلگانلر، ياكه آندى تاريخى اثرلر يازوب اوغراشوچى بولماغان.

قزاننڭ عموم تاريخن تيكشرگانده روس ليتوپيسلرى، اصكازانيەلرى، روس حكومتينڭ تورلى گراماتالرى، رسمى داكومينتلر — فلانلر، روس مۆرخلرى طرفندن يازلغان تاريخى كتابلرغه منبع ايتلوب طوتلديغى كبى، تاتارلردن قالغان مانومينتلر، عمارت واثرلر حقنده تيكشرگانده هم باشليچه بزگه شول اوق منبعلردن

“Спутникъ по Казани,, стр. 100. (١)
“Древніе города и др. болгарско-татарскіе памятники въ Казан. губ.,, стр.472 (٢)
“Др. гор.,, стр 472. (٣)
стр. 11-12, (٤) стр. 17 (٥)

«مدد» صورارغه طوغری کیله. اوز کشیلرمز ملی تاریخمزنی، شول جمله‌دن قزان تاریخن‌ده کوبدن توگلگنه تیکشره باشلادیلر. شهاب حضرت بو مناره حقنده بر جمله‌گنه سوز ئه‌یتوب کیتکان؛ دلیلی فلانی یوق. عین‌الدین احمرف اوزینڭ «قزان تاریخی»نده «خان مسجدی»دیگان مخصوص بر باب یازسه‌ده، اول حقده تۆبلی بر تحقیق یاصاماغان، بلکه کوبرەك «سیونبیکه بنا قیلدرغان مسجد مناره‌سی ایمش»، «بو اورنده خانلر زیارتی بولوب، مناره توبنده بر ایزگی آدم‌ده کوملگان ایمش»، «خان مسجدن کنیسه‌گه ئه‌یله‌ندروب آنڭ بییك مناره‌سن دشمان هجومندن صا-قلانو اوچون هر دائم منوب قاراب طورورغه بولغانلقدن واتماینچه قالدرلغان ایمش» (۱) دیگان کبك «ایمش — میمش» خبرلار بلەن کفایه‌له‌نگان. زکی ولیدی «تورك وتاتار تاریخی» دیگان اثرنده، ایوان غروزنینڭ قزاننی نیچك ویران ایتوون تصویر قیلغان اورننده جه‌یه‌لر اچنده‌گنه (تیك دشماندن صاقلانوب طورورغه اوڭای بولوون ظن ایتوب سیونبیکه بنا ایتدرگان وبو کونگه قدر سلامت قالغان مناره‌نی قالدردی) (۲) دیب کیتکان. اما مناره‌نڭ «سیونبیکه بنا ایتدرگانلگن، ایوان غروزنی اول مناره‌نی شول مقصد اوچون قالدرغانلغن نیندی دلیللرگه طایانوب سویله‌گانلگن ئه‌یتمه‌گان. اما «قصقه‌چه تورك — تاتار تاریخی»نده اول مناره‌نی تلگه‌ده آلماغان.

سیونبیکه حقنده مخصوص رساله‌ده یازغان هادی آطلاسف، اول رساله‌ده بو مناره‌غه مخصوص بر باب باغشلاسه‌ده، بو مؤلف برنچی منبعلرنی تیکشرو بلەن معروف کشی بولسه‌ده، مناره‌نڭ تاتار اثری بولوون نق اثبات ایتمه‌گان و«بو مناره‌نڭ قایچان وکم طرفندن بنا ایتلگانلگی آچق بیلگیلی بولماسه‌ده، آنڭ تاتار خانلری طرفندن بنا ایتلگان بولوونده شبهه یوق» دیگان دعواسینه قناعتله‌نورلك دلیللر کیتره آلماغان؛ بلکه «آلای بولورغه کیرەك»، «بولای بولورغه کیرەك» دیگان گمانلر بلەن‌گنه اکتفا ایتکان.

عموما بزنڭ صوڭغی زمان مؤرخلری مناره‌نڭ تاتار-لردن قالغان بولوون ثابت بر نرسه ایتوب آلغانلر، تیك آنی صالوون مقصد، صالوچینڭ کم بولووی، اورص طرفندن نیچون جیمرلمی قالووی حقنده‌غنه تورلی تخمینلاتده بولنغانلر.

حالبوکه قزان تاریخینه منبع بولغان اورص یازمه اثرلرنده بو حقده کوب اختلاف بار. بو مناره حقنده سوز قوزغاتقان اورص مصنفلرینڭ قای بره‌ولری آنڭ تاتار اثری بولوون دعوا قیلغانی حالده، بعضلری اورص اثری بولوون اثبات ایته‌رگه طرشالر.

لکن عموما قزان تاریخی نی درجه قارانغی بولسه، اوشبو عظمتلی مناره‌نڭ‌ده تاریخی شول درجه قارانغی. آنڭ اورص اثری بولوون اثبات ایته‌رگه کوچلی دلیللر بولماغان کبك، تاتار اثری بولوون اثبات ایتوده اوڭای بر اش توگل.

مناره حقنده مؤرخلر آراسنده شوندی اختلاف بولغانلقی اوچون‌ده، حاضر آرخیالوگیا جمعیتی اعضالری «طوقتاغز ئه‌لی تاتارلر، اول بیت سزنڭ بابالرگزدن قالغان اثر توگل!» دیب میدانغه چغارغه باطرلق ایته آلدیلر.

قزان حقنده تاریخ یازغان هر بر اورص مؤرخی «سیونبیکه مناره‌سی» تاتار اثریمی، اورص اثریمی؟ دیگان مسئله‌نی کوته‌رگان، هرقایسی تورلی تخمینلر، پریدپالا-ژینیه (فرض)لر بلەن بر یاقنی قوتله‌گان. قای بره‌ولری کتابینڭ ایکی باصمه‌سنده بر برینه خلاف ایکی تورلی سوز سویله‌گانلر.

مناره‌نی اورص اثری دیوچیلر قایسی اورص پادشاهسی زماننده صالنووی حقنده تورلی فرضلر بلەن اوغراشالر. تخمینلرنڭ بر نیچه‌سن بو بیرده کوچرەم.

بازه‌نف دیگان اورص تاریخچیسی ئه‌یته: «بو مناره تاتار اثری، چونکه اول، بتونله‌ی شرق اصولنده یاصالغان. ینه اورصلرغه قلعه اچینه مناره صالورغه نیندی مقصد بولسون؟» دیب قویا.

ریبوشکین «قسقه‌چه قزان شهری تاریخی»دیگان کتابینڭ برنچی باصمه‌سنده: «بو مناره حقنده اختلاف بولسه‌ده، آنڭ تاتارچه آتالووی تیکمه‌گه توگلدری» دی، اما ایکنچی باصمه‌سنده: «خلق سوزینه قاراغانده بومناره تاتار زماننده قالغان، اما بزنڭ فرضمزغه کوره اول،آننا ایوانوۋنا زماننده صالنغان» دیگاندن صوڭ:

— استیلینه (صالنو رەوشینه) قاراب، بو مناره‌نی تاتار حاکمیتی زمانینه نسبت بیرو ممکن بولسه‌ده، قزاننی

(۱) «قزان تاریخی» ۱۰۸ — ۱۱۰ بیتلر. (۲) ۲۵۹ - ۲۶۰ بیتلر.

فتح ایتکان کشی یورطلرغنه توگل، مسجدلر هم خانلرنڭ تربه‌لرن جیمرتکان وقتده بو مناره‌غنه سلامت قالورغه ممکنمی صوڭ؟ – دیگان سؤالنی بیروب، مناره‌نڭ تاتار اثری بولوون انکار قیلماقچی بولا.

اما پینیگین، برده ایکیله‌نمیچه، «قزان الکده هم حاضرده» دیگان کتابینڭ بر اورنده «حاضرگی سیونبیکه مناره‌سی – مورالی مسجدی اول»دی ایکنچی بر اورنده: «تاتار خانلغی زماننده قالغان بردن – بر اثر – سیونبیکه مناره‌سیدر» دی.

ایکیسنڭ‌ده اثرلری قزانده ۱۸۷۷ نچی یلده باصلغان ایکی مؤرخ بو مناره مسئله‌سن بالنسبه یاخشی تیکشرگانلر، نهایت، ایکیسی‌ده مناره‌نڭ تاتار اثری بولووی فکرینه کیلگانلر. بولارنڭ برسی “Очерки древней Казани„ ایيه‌سی پاراتاییری پلاتون زارینسکی، ایکنچیسی آرخیولوغ، پروفیسور س.اشپیلیوْسکیدر.

بولار هر ایکیسی کنه‌ز قوربسکینڭ سوزینه هم Писцевая книга سوزینه طایانالر. مونی لیکسیه‌نڭ ایکنچی قسمنده کورورمز.

تاتار اثری بولوون قبول ایتکان کشیلر آراسنده مناره‌نڭ نی مقصد بله‌ن صالنووی حقنده مسئله کوته‌رله. معلومدر، که تاتار روایتلری آنی مسجد مناره‌سی دیلر. مؤرخلردن پلاتون زارینسکی‌ده، آنی «مسجدکه تعلقلی بنا» دی (١). اشپیلیوْسکی ده‌شوڭا مائل. اول ئه‌یته: «Писцевая книга» ده اول مناره «مسجد» دیب یورتلسه‌ده، فی الحقیقه مورالی مسجدی بولغان بنا حاضرگی سرای چیرکه‌وی بولغان بنا ایدی. اما مناره، شول مسجدنڭ مناره‌سی‌غنه ایدی. نیتاکم شهر بلغارده‌غی ظور وکچکنه مناره‌لر، مسجدلرینڭ کورشیلرنده اوطرالر ایدی».

شهاب حضرت «مناره»غنه‌دیب‌کیته. مسجدمناره‌سی بولوون ئه‌یتمی. عربچه‌ده «مناره» روسچه‌ده‌غی Башня معناسنده بولغانلقدن، «مناره» دیگان سوزنڭ اوزندن‌گنه مسجد مناره‌سی بولووی آڭلاشلمی.

پینیگین ده مناره‌نڭ مسجدگه تعلقلی بنا بولووی بله‌ن بارا.

پروفیسور زاگوصکین مناره‌نڭ مسجد مناره‌سی بولووینه‌خلاف. اول ئه‌یته: «اول‌مورالی مسجدینڭ‌مناره‌سی بولماسدر. چونکه مسلمان آرخیتیکتوراسنده بو فورماده مناره‌لرنڭ بولووی هیچ معلوم توگل. بو عمارتنڭ باشقه بر نازناچینیه‌سی بولورغه کیره‌ك. بلکم اول خان یورطینڭ باش قابقاسی بولوب خدمت ایتکاندر، نیتاکم صوڭندن «کامیندانتسکی دوم» غه شوندی‌اوق قابقا بولوب خدمت ایتکان ایدی» (٢).

هادی افندی آطلاسف بو مناره حقنده ئه‌یته: «بو مناره تاتار تلنده «خان مسجدی» آتالوب یورتلسه‌ده، واقعده اول، مسجد توگل هم بولغانی‌ده یوق؛ بو مناره اوزینڭ یاصالووی هم طوروشی بله‌ن، مناره‌دن بیگره‌ك یاو کیلگاننی قارار، اوشاندق دشمان اوستینه آتار اوچون یاصالغان نرسه بولغانلغی آڭلانا. چنلاب‌ده قزانده شوندی نرسه‌لر بار ایدی».

سیونبیکه مناره‌سی حقنده آیرم رساله یازغان، مذکور دؤارتصوؤی چیرکه‌ونڭ پاپاسی‌نیؤزورف مناره‌نڭ مسجد مناره‌سی بولووینه مائل.

مؤرخلر بو مناره حقنده دخی بر مسئله‌کوته‌رگانلر: «مناره بوتونی بله‌ن تاتار اثری، یاکه اورص اثریمی، ئه‌لله توبه‌نگی الوشی تاتار اثری بولوب، یوغاری یاغی اورص عمار تیمی؟

پلاتون زارینسکی، مناره‌نڭ اساسا تاتار اثری بولوون قبول ایته هم، آنڭ اوزگه‌رتلگان بولوون ممکن طابا وشول سببلی ئه‌یته: «مناره‌غه کوز صالو بله‌ن کوره‌مز، که آنڭ توبه‌نگی اوچ قاتی شبهه‌سز بورونغی عمارتدر، اول قاتلری باشقه قاتلرندن اوته آیرلوب طورا» (٣).

پروفیسور زاگوصکین ئه‌یته: «مناره‌نڭ توبه‌نگی دورت پوچماقلی، اوچ قاتینڭ قزان روس قولینه کرودن الك صالنغان بولووینه کوب علامتلر بار. اما یوغاری یغی سیگز قرلی قاتلری هم اوچلی باشی صوڭغیراق زمانلرده صالنغان بولورغه‌ده ممکن» (٤).

مذکور پاپاس نیؤزورف رساله‌سینڭ دورتنچی بیتنده: «مناره‌نڭ آننا ایوانووْنا زماننده صالنغانلغی، بو پادشاه زماننده کریپست اچینه کامیندانت یو.طی صالنوب، مناره‌نڭ شوڭا باش قابقا بولوب خدمت ایتووندن‌گنه طارالغان فکر» دیسه‌ده، ٨ نچی بیتنده اول سوزنی اونوتوب، مناره‌نڭ یوغاری دورت قاتی شول آننا ایوانووْنا زماننده صالنغانلغن یاقلاب سویلی.

بته‌دی.

ع. بطال.

---

(١) “Очерки древней Казани„ стр. 149
(٢) “Спутникъ по Казани„ стр. 103
(٣) “Очерки древней Казани„ стр. 150
(٤) “Спутникъ по Казани„ стр. 103

ملت مجلسى. (*)

مختاريتمزنڭ قانون اساسين اشلەو.

ملت مجلسينڭ ديكابر باشلارندەغى اوطرشلرندە، اوزينڭ، يعنى ملت مجلسى نڭ، اچندە تطبيق ايتلور اوچون توزولگان يوزدن آرتق مادەلى دستور قاراب قبول ايتلە. بو دستور بوينچە قبول ايتلگان قاعدەلر عموما موندى پارلامينتاردە بولا طورغان قاعدەلردن عبارت بولغانلقدن بز آلارنى بواورندە صاناب چغونى كيرەكسنەيمز. دستور حقندە، فقط، شونيغنە ئەيتوب كيتەرگە كيرەك، آندە هيئة رياستكە ضور حقوق بيرلمى وشول ياغى بلەن اول ملت مجلسينڭ هر برەم برەم اعضاسينە ضور حريت بيرەدر.

١٦ نچى ديكابر اوطرشندن باشلاب ايندى ملى مختاريتەمزنڭ توب قانونلرى لائحەسى مذاكرەگە قويلا باشلى. ١٢ اعضادن عبارت «ياڭا قانون لائحەلرى توزو» كاميسيەسى طرفندن اشلەب چغارلغان بو لائحەنڭ هر مادەسى ديبەرلك ملت مجلسندە مذاكرە ايتلە، آيرم مادەلرگە تصحيحلر كرتلە. ١٧ نچى ديكابر مجلسندە بو لائحەنڭ عمومى قسمى برقات قاراب تمام ايتلە. اول قسم تمام بولغاچ، رئيس قصقە بر نطق بلەن موندى بر خلاصە ياصى: «بيوك تورك — تاتار ملتى اوزينڭ ملى حقوقلرن اچينە آلغان، اوزينڭ باشقە خلقلر آراسندە حقوق دائرەسن تعيين ايتكان قانون اساسينى قبول ايتدى. بو بيوك، فوق‌العادە بر اش. بو ضور اش بلەن مين سزنڭ هر قايوڭزنى تبريك ايتەم. تورك ملتينڭ توركلك جهتندن بولغان بتون مطلبلرى بو قانونغە كروب بتدى» دى. موندن صوڭغى مجلسلردە ايندى توب قانونلرنڭ تشكيلاتقە عائد قسمى مادە مادە قارالا باشلى هم ٣ نچى غينوار مجلسندە قارالوب تمام بولوب تحرير كاميسيەسينە طابشرلا وبالاخرەدە بو كاميسيە طرفندن كرتلگان تصحيح واوزگەرشلرنى درج ايتوب آخرغى مرتبە تحرير ايتوب چغارلغاندن صوڭ ملت مجلسينڭ ٨ نچى غينوار اوطرشندە بتونى بلەن قبول ايتلە. كوب مادەلردن عبارت بوتون قانونلرمزنى كچكنە گەودەلى ژورنالمزغە صيدرە آلمادغمزدن، مونڭ خلاصەسن، يعنى ايڭ توب وايڭ مهم مادەلرن گنە آلوب بو اورندە درج ايتو بلەن قناعتلەنورگە مجبورمز.

توب قانونلرمزنڭ عمومى قسمندەگى توب مادەلر مونە بولار:

١ — اچكى روسيە وسيبير مسلمان تورك — تاتارلرى برملت تشكيل ايتەلر. بوملت اوزينڭ افرادينە نسبتا اجبار قوتينە مالكدر. اچكى روسيە وسيبير مسلمان تورك — تاتارلرينڭ هر برسى روسيەنڭ قايسى ولايتندە يەشەسەلردە بو ملتنڭ اعضالريدر. بو ملتنڭ دينى بولغان اسلام‌دينى روسيەدەگى باشقە دينلر بلەن هر حقوقدە تيگزدر.

٣ — اچكى روسيە وسيبير تورك — تاتارلرى روسيە دولتن تشكيل ايتكان باشقە ملتلر بلەن حقوقدە تيگزدرلر.

٤ — بو ملت اوزينڭ دينى ملى ومدنى اشلرندە، ملى صالوم هم خيرات اشلرندە بتونلەى مختاردر.

٥ — بو ملتنڭ دينى وملى مختاريتى ملى اشلرن بتونلەى اوز قولينە آلو بلەن وجودگە چغارلاچقدر.

٦ — ملى مختاريت مؤسسەلرينڭ يوقاريلريدە، توبەنلرى دە رسمى دولت مؤسسەلرى ايتوب طانلالر.

٧ — ملى مختاريت مؤسسەلرينڭ ايڭ يوقارغيسى — ملت مجلسيدر. ملت مجلسى دينى، ملى ومدنى اشلردە هم خيرات وملى صالوم اشلرندە قانون چغارو حقينە مالكدر. ملت مجلسى حكومت بلەن مناسبتلردە اوزينڭ باشقاروچى مؤسسەلرى آرقلى ملت نڭ نمايندەسى ايتوب طانلور.

٨ — دينى، ملى ومدنى اشلر هم خيرات وملى صالوم اشلرى دولت، ئولكە، زيمستۋا وشهر مؤسسەلرينڭ قانون چغارو واداره ايتو دائرەلرندن چغارلور. بو اشلر حقندە قانون چغارو هم آلارنى ادارە ايتو حقوقى ملتنڭ مختاريتلى مؤسسەلرى قولندەدر.

٩ — تورك — تاتار ملتى اوزينڭ دينى وملى احتياجلرن اوتەر اوچون ملت افرادى اوستينە مخصوص صالوم صالورغە حقليدر. دولت، ئولكە، زيمستوا ادارەلرينڭ خزينەلرندن تورك — تاتار مدنى كيرەكلرينە طوتار اوچون يل صايون صانلرينە قاراب بيلگيلى چامادە آقچە ايروب بيرلور. بو آقچەلر ملت مجلسى بيلگولەگان يول بلەن وآنڭ قاراوى بلەن طوتلور.

١٠ — اچكى روسيە وسيبير تورك — تاتارلرينڭ تلى مكتبلردە، محكمەلردە، ادارە اشلرندە هم اجتماعى حياتدە روس وباشقە ملت تللرى بلەن بر حقوقلى ايتوب طانلور.

١٣ — مركزى ومحلى حكومت مؤسسەلرينڭ؛ محلى جماعت (زيمستۋا وشهر) مؤسسەلرينڭ تورك — تاتار ملى مؤسسەلرى وبو ملتنڭ آيرم اعضالرى بلەن عمومى مؤسسەلرنڭ خادملرى تورك — تاتارلردنغنە عبارت بولغانلرى بلەن تل ويازو آرقلى مناسبتلرى هر ايكى طرفدن تورك — تاتار تلندە بولور.

١٧ — ٥٠ ٪ دن آرتق تورك — تاتار يەشەگان ييرلردە مملكتدەگى (ئولكە، ولايت، گوبيرنا، ئويەز هم ۋولستدەغى) هر بر ادارە مؤسسەلرينڭ يوغاريدن بيلگولەنەچك تورەلرى تورك — تاتار ملتندن بولورغە تييشلى. تورك — تاتار ملتينە منسوب خلق ٥٠ ٪ دن كيم بولغان ييرلردە يوقاريدە مذكور ادارە مؤسسەلرى هيئتلرى اچندە تورك — تاتار بلەن مناسبتلردە واسطە بولو اوچون كيمندە بر اعضا تورك — تاتاردن بولورغە تييشلى. مركز حكومت هيئتندە ملت بلەن حكومت آراسندە واسطە بولو اوچون تورك — تاتار ملتندن مينيستر حقوقينە مالك بر اعضا بولورغە تييشلى. آيرم اشتات هم ولايتلرنڭ مركز حكومت هيئتلرندە تورك —

(*) اوتكان يلغى ١١—١٢ نچى صانلردن دوامى.

تاتار ملتندن بر اعضا بولو تييشلگی شول هم ولايتلرنڭ کانستيتو- تسيەلرندە تأمين ايتلگان بولورغە تييشلی. يوقاريدە مذکور تورەلرنڭ هر برسی ملت مجلسينڭ کورسەتووی بوينچە قويلورلر. بو تورە- لرنڭ حاکملردن باشقەلری ملت مجلسی آلدندە اوزلرينڭ خدمتلرينە دائر اشلردە مسئولدرلر.

۱۸ مادەلك بو عمومی قسمنڭ موندە آلونغان ۱۱ مادەسی ايندی بتون قانون اساسينڭ روحن آب آچق کورسەتە آلا، قالغان مادەلر شوشی توب مادەلرنڭ تفصيلانی حسابلانورغە ياری، بو مادەلر آراسندن ۲ نچيسی «تورك — تاتار ملتن شخص حقوقی ايتوب طانو» حقندە در.

قانون اساسيەزنڭ تشکيلاتقە عائد قسمی ۷۲ مادەدن عبارتدر. اول قسمنڭ توب مادەلری مونە بولار:

۱ — ملت مجلسی مخصوص قانون وقاعدەلر بوينچە ۵۰ مڭ جاندن بر وکيل حسابيلە عمومی، تيگز، يەشرن هم طوغری اصول بلەن صايلانغان وکيللردن توزولور. صايلاو قاعدەلری ملت مجلسی طرفندن ترتيب ايتلور.

۲ — يکرمی يەشی طولغان اير وخاتون — قز ملت مجلسينە صايلارغە وصايلانورغە حقليدر.

۳ — ملت مجلسی دينی، ملی ومدنی اشلر هم خيرات وصالوم اشلری وبو اشلرنی ادارە قيلو حقندە قانونلر توزور، يللق بود- ژيتنی تصديق ايتەر، ملی ادارەگە اعضالر صايلار، ملت طرفندن کورسەتلوب بيلگولەنورگە تييشلی تورەلرنی کورسەتور. بتون روسيە مسلمانلری اوچون اورتاق مؤسسەلرگە اوزی صايلارغە تييشلی وکيللرنی صايلار، ملی ادارە اعضالری اوستندن يوغاريدە مذکور اوزی کورسەتکان تورەلر واوزی صايلاغان وکيللر اوستندن نظارت ايتەر.

۱۰ — ملت مجلسينڭ عادی جييلشی کيمندە يلينە برمرتبە بولور. عادی جييلشلرنڭ وقتلرن بيلگولەو ملت مجلسينڭ اوز اير- کندەدر. هر جييلشنڭ مدتن بيلگولەو شول جييلشنڭ اوز اختيارندەدر.

۱۲ — ملت مجلسينڭ اعضالری اوچ يلغە صايلانورلر.

۱۶ — ملت مجلسی اعضالری حکومت وزاقون قاشندە مر- کزی ومحلی پارلامينت اعضالری حقوقينە مالك و شخصيتلری مصوندر.

۱۷ — ملت مجلسينڭ عمومی اوطرشلرندە سويلەگان سوزلری اوچون وکيللر ملت مجلسينڭ اوزندن باشقە هيچ برکشی ومؤسسە آلدندە مسئول توگلدرلر.

۲۶ — اچکی روسيە وسيبير مسلمان تورك — تاتارلرينڭ هر بر ملی اشلرن ادارە ايتو اوچون «ملی ادارە» اسمندە برملی مرکز ادارە تأسيس ايتلور. بو ادارە ملت مجلسينڭ باشقاروچی مؤسسەسيدر.

۲۷ — ملی ادارە بررئيس واوچ نظارتدن عبارتدر: دينيە نظارتی، معارف نظارتی وماليە نظارتی.

۲۸ — دينيە نظارتينڭ حقوق و وظيفەلری اوشبولاردر: دينی فتوالر بيرو؛ اعتقاد، عبادت، ميراث وعائلە مسئلەلری کبی هر بر دينی وشرعی مسئلەنی حل قيلو، وقف، هبە و وصيت کبی شرعی عقدلرنی تصديق قيلو، محلەلر تأسيس ايتو، مسجد صالورغە رخصت بيرو، امام ومؤذنلرنی تصديق هم غزل ايتو، منصبينە لائق کورلەگان ولايت وناحيە محتسبلرن قبول ايتەو (پروتيست ايتو) دينی خادملر، دينی معلم ومدرسلر يتشدرە طورغان مدر- سەلرنی ادارە قيلو، عموما اوقو يورطلرندە دين درسلرينە ودين درسلکلرينە نظارت ايتو، هفتيك ومصحف شريفنی تصحيح قيلدرو وآلارنڭ کورکەم هم درست باصلولرينە نظارت قيلو.

۲۹ — معارف نظارتينڭ وظيفەلری: ملتنڭ تربيە وتعليم، هنر وصناعت اشلرينە، آلارنڭ قويلشلرينە نظارت ايتو، صنائع نفيسەنڭ ومعارفکە عائد ادبياتنڭ وعموما معارف ومدنيتنڭ آلغە کيتووينە طرشو وخيرات اشلرن ادارە ايتو.

۳۰ — ماليە نظارتينڭ وظيفەلری: ملی مختاريتمزنڭ ماليە اشلرن ادارە وآلارنڭ يورتلولرينە نظارت ايتو، ملت مجلسی طرفندن قبول ايتلگان قانون وقاعدەلر بوينچە ملی صالومنی جييو وجيدرتو، ملی ادارەنڭ وآثار طوغريدن طوغری تابع مؤسسەلرنڭ بودژەت بوينچە مصارفلرن طوتو، وقفلرنڭ ماليە اشلرن ادارە ايتو، همە کيلور وچغشلرنڭ حسابلرن يورتو، محلی مؤسسە- لردە ماليە اشلرينڭ يورتلولرينە نظارت ايتو، ملی فوندنی ملت مجلسی طرفندن تصديق ايتلگان نظامنامە بوينچە قيلو هم عمومی، ملی استاتستيقە (صان آلو) اشن باشقارو.

۳۳ — مهم مسئلەلرنی قارار اوچون ملی ادارە رئيسينڭ رياستندە نظارت رئيسلرنڭ وبارچە اعضالرنڭ قاتشولری بلەن ملی ادارەنڭ عمومی اوطرشی ياصالور.

۴۲ — ادارە رئيسی ملی ادارە اسمندن اشلەنگان اشلر اوچون ملت مجلسی آلدندە مسئولدر. نظارت رئيسلری واعضالری دە ملت مجلسی آلدندە مسئول وهر يل اشلەگان اشلرندن وطوتقان يوللرندن حساب بيرورگە مجبوردرلر.

۴۵ — ۷۲ آراسندە مادەلر بتون اچکی روسيە وسيبيرنی ملی ولايتلرگە بولب، شول ولايتلردەگی، آندەغی شهرلردەگی وآوللردەغی مختاريت مؤسسەلرينڭ توزلشلری ووظيفە وحقوقلری حقندەغی مادەلردر. بو مادەلردەدە همان بروك اساسلر اصل ايتوب طوتلغان بتون مختاريت مؤسسەلرينە عمومی، تيگز وياشرن صايلاولر، ملی ومدنی اشلرمزنی ايڭ چن معنیسی بلەن بتون ملت قولينە طابشرو، ملتنڭ بتون افرادن مستقل بر فعاليتکە جلب ايتو، شونڭ بلەن برگە بو توبەن مؤسسەلر اوزلرينڭ حرکتلرندە ملت مجلسی طرفندن قبول ايتلگان بتون قانونلرغە کاملا بويصو- نارغە مجبورلر وشولوق وقتدە آلار «ملی ادارە» محلدەگی مأمو- رلری اورنندە بولورغە تييشلردر. الحاصل بتون قانون اساسيمز ايڭ چن بر ديموکراتلق روحندە اشلەنگاندر.

مونە شوشی قانون اساسيمزنڭ خلاصەسی.

بتەدی.

ادارەدن: محررلرمزدن علی رفيقی هم م. علی افنديلر اوزلرينڭ آدريسلرن ادارەگە بلدرسەلر ايدی.

ناشر ومحرر: احمدگرای حسنی. «آڭ» مطبعەسندە باصلدی.

Казань, типографія „АНГЪ“ 1918 г.

ادبی، فنی، سیاسی واجتماعی، رسملی

آڭ

ژورنالینه ۱۹۱۸ نچی یلغه یازلو دفتری آچلدی.

== آلتنچی یل دوامی ==

«آڭ» ژورنالی اوزینڭ طوتقان تاتار ادبیاتینه خدمتی یولنده بیش یلن بتروب آلتنچی یلینه کرشه‌در. «آڭ» کیله‌چك یلده‌ده اوزینڭ بیتلرن تاتار یازوچیلری، تاتار شاعرلرینڭ یازغان حکایه، شعر وادبی پارچه‌لری بله‌ن بیزه‌یه‌چك. چیت تللرنڭ ادبیا-تینه‌ده کیڭ اورن بیره‌چکدر. «آڭ» ژورنالی ۱۹۱۸ نچی یلده هر آیده بر مرتبه طولیراق مندرجه‌ده. ممکن قدر رسملر بله‌ن نفیس ره‌وشده چغاچقدر.

«آڭ» چیکسز قیمتچیلك سببلی مطبوعات اشینڭ کوندن کون کوته‌رلوو ینه قارامی، کوبره‌ك مشتری جلب ایتونی آلده طوتوب ژورنالغه یازلو حقن آرزان ایتوب بیل-گوله‌دی.

«آڭ» غه یازلو حقی: بریلغه ۱۵ صوم-یارطی یلغه ۸ صوم-اوچ آیغه ٤ صوم.

اخطار: آ گینتلرمزغه، زیه‌ستوالرغه، کتبخانه‌لرگه اسکیدکه یاصالمایه‌چق.

ناشر ومحرر: احمدگرای حسنی.

مراجعت اوچون آدریس: Казань, контора журнала „АНГЪ“.

«شرق قزی»

یاڭا خانملر ژورنالی

۱۹۱۸ نچی یلنڭ فیوٚرالندن باشلاب روسیه مسلمه‌لری مرکز بیوراسی طرفندن «شرق قزی» اسمنده اجتماعی، ادبی، فنی وسیاسی ژورنال چغارلا باشلاندی. «شرق قزی» هر یاقدن یتوشلی قویولغان بولوب ئه‌لیگه قدرلی قلملری بله‌ن تانولغان ایرلر وخانملرنڭده کوب ضیالی کوچلری اشتراکی بله‌ن چغارلا.

«شرق قزی» نه مشتری قبول ایتوله باشلادی.

یازلو حقی: بریلغه ۱۵ صوم، یارطی یلغه ۸ صوم، ۳ آیغه ٤ صوم ۵۰ تین.

خانملر اوزلرینڭ ژورناللارن یاخشی قارشولارلار ودوامینه‌ده طرشرلار امیدنده‌بز.

روسیه مسلمه‌لری مرکز بیوراسی.